

**ΕΘΝΙΚΟ ΚΑΙ ΚΑΠΟΔΙΣΤΡΙΑΚΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΑΘΗΝΩΝ
ΣΧΟΛΗ ΝΟΜΙΚΩΝ, ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΩΝ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ
ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ**

**ΤΜΗΜΑ ΝΟΜΙΚΗΣ
ΤΟΜΕΑΣ ΔΗΜΟΣΙΟΥ ΔΙΚΑΙΟΥ**

**ΜΑΘΗΜΑ: ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΙΚΑ ΔΙΚΑΙΩΜΑΤΑ
ΑΚΑΔΗΜΑΪΚΟ ΕΤΟΣ 2004 -2005
ΘΕΡΙΝΟ ΕΞΑΜΗΝΟ Δ'
Α' ΚΛΙΜΑΚΙΟ (Α-Μ)**

**ΔΙΔΑΣΚΟΝΤΕΣ: ΚΑΘΗΓΗΤΗΣ : ΑΝΔΡΕΑΣ Γ. ΔΗΜΗΤΡΟΠΟΥΛΟΣ
ΛΕΚΤΟΡΕΣ : ΣΠΥΡΙΔΩΝ ΒΛΑΧΟΠΟΥΛΟΣ**

ΠΡΟΠΤΥΧΙΑΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

**ΘΕΜΑ ΕΡΓΑΣΙΑΣ:
«Η ΕΛΕΥΘΕΡΙΑ ΤΗΣ ΤΕΧΝΗΣ ΚΑΙ ΤΑ ΧΡΗΣΤΑ ΗΘΗ»**

ΓΑΡΥΦΑΛΙΑ ΜΠΟΣΜΗ
ΑΜ : 1340 2003 00316
ΤΗΛ. : 2710556217

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ

ΑΕΔ	Ανώτατο Ειδικό Δικαστήριο
ΑΚ	Αστικός Κώδικας
ΑΠ	Άρειος Πάγος
Βλ.αν./βλ.	Βλέπε ανωτέρω / βλέπε
ΔΕΚ	Δικαστήριο Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων
ΕΑ	Εφετείο Αθηνών
Εδ.	Εδάφιο
ΕΔΔΑ	Ευρωπαϊκό Δικαστήριο των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου
ΕΔΔΔ	«Επιθεώρηση Δημοσίου και Διοικητικού Δικαίου» (περιοδικό)
ΕΕΝ	«Εφημερίς Ελλήνων Νομικών (περιοδικό)
ΕΙΣΝΑΚ	Εισαγωγικός Νόμος του Αστικού Κώδικα
ΕΟΚ	Ευρωπαϊκή Οικονομική Κοινότητα
ΕΣ	Ελεγκτικό Συνέδριο
ΕΦΚ	Εφημερίς της Κυβερνήσεως
Εφαρμογές	«Εφαρμογές Δημοσίου Δικαίου» (περιοδικό)
ΚΔΔ	Κώδικας Διοικητικής Δικονομίας
ΚΠοινΔ	Κώδικας Ποινικής Δικονομίας
ΚΠολΔ	Κώδικας Πολιτικής Δικονομίας
ΜΠρΑθ	Μονομελές Πρωτοδικείο Αθηνών
ΜΠρΘεσ	Μονομελές Πρωτοδικείο Θεσσαλονίκης
ν.	νόμος
ν.δ.	νομοθετικό διάταγμα
νμλγ	νομολογία
ΝοΒ	«Νομικό Βήμα» (περιοδικό)
Ολ.	Ολομέλεια
Παρ.(§)	Παράγραφος
π.δ.	Προεδρικό διάταγμα
Π.Κ.	Ποινικός Κώδικας
Ποιν.Χρον.	«Ποινικά Χρονικά» (περιοδικό)
ΠολΠρΑθ	Πολυμελές Πρωτοδικείο Αθηνών
σελ.	σελίδα/ες
ΣτΕ	Συμβούλιο της Επικρατείας
Συντ.	Σύνταγμα 1975/2001
ΤοΣ	«Το Σύνταγμα» (περιοδικό)

A. ΕΙΣΑΓΩΓΗ – «ΤΟ ΘΕΜΑ»

Η ακόλουθη εργασία, με θέμα «Η ελευθερία της τέχνης και τα χρηστά ήθη», διαπραγματεύεται τη σχέση ενός από τα ανθρώπινα δικαιώματα που κατοχυρώνει το Σύνταγμα με τα χρηστά ήθη, μια αόριστη νομική έννοια με ευρύτατο περιεχόμενο, η οποία διαδραματίζει σημαντικότατο ρόλο στη σύγχρονη έννομη τάξη.

Μετά από μια γενική αναφορά στα συνταγματικά κατοχυρωμένα δικαιώματα και ειδικότερα, στους φορείς, το περιεχόμενό τους, τις διατάξεις αυτού και στον τρόπο, με τον οποίο τα δικαιώματα αυτά οριοθετούνται και περιορίζονται, αναλύεται το δικαίωμα στην ελεύθερη τέχνη, τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά του, καθώς και η σχέση του με άλλα συνταγματικά δικαιώματα. Ακολουθεί ειδική και διεξοδική αναφορά στα χρηστά ήθη, όπως αυτά αποκαλύπτονται μέσα από το Σύνταγμα και άλλα κωδικοποιημένα κείμενα της ελληνικής έννομης τάξεως. Τέλος, κρίνεται η επίδραση των χρηστών ηθών στην άσκηση της ελευθερίας της τέχνης – ένα θέμα που έχει απασχολήσει ιδιαίτερος τη θεωρία και τη νομολογία, ειδικά στο πλαίσιο της παραγωγής, προβολής και κυκλοφορίας άσεμνων καλλιτεχνικών δημιουργιών.

Οι απόψεις που κάθε φορά υποστηρίζονται, βρίσκουν στήριγμα σε αντίστοιχη βιβλιογραφία και νομολογία, οι οποίες παρατίθενται αναλυτικά στο τέλος της εργασίας.

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ

A. ΕΙΣΑΓΩΓΗ	2
B. ΓΕΝΙΚΗ ΑΝΑΦΟΡΑ ΣΤΑ ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΙΚΑ ΔΙΚΑΙΩΜΑΤΑ ..	5
1. Φορείς και διάσταση του περιεχομένου των δικαιωμάτων	5
2. Κτήση και άσκηση δικαιώματος	11
3. Οριοθέτηση και περιορισμοί	13
Γ. Η ΕΛΕΥΘΕΡΙΑ ΤΗΣ ΤΕΧΝΗΣ	15
1. Ορισμός της έννοιας «τέχνη»	15
2. Η ελευθερία της τέχνης στο Σύνταγμα 1975/2001	18
3. Το άρθρο 16 του Συντάγματος – Η γενική ρήτρα	19
Δ. ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΟ ΚΑΙ ΕΚΦΑΝΣΕΙΣ ΤΗΣ ΕΛΕΥΘΕΡΙΑΣ ΤΗΣ ΤΕΧΝΗΣ	21
1. Ελευθερία καλλιτεχνικής συνείδησης	22
2. Ελευθερία κυκλοφορίας έργων τέχνης	24
3. Πρόσβαση του κοινού στα έργα τέχνης	26
Ε. ΧΑΡΑΚΤΗΡΙΣΤΙΚΑ ΤΟΥ ΔΙΚΑΙΩΜΑΤΟΣ	28
1. Φορείς του δικαιώματος	28
2. Κτήση και άσκηση του δικαιώματος	29
3. Διαστάσεις του περιεχομένου του δικαιώματος	29
α) αμυντικό περιεχόμενο	
β) προστατευτικό περιεχόμενο	
γ) διασφαλιστικό περιεχόμενο	
4. Οριοθέτηση και περιορισμοί	33
5. Συνταγματική κατοχύρωση χωρίς επιφύλαξη νόμου	35
ΣΤ. ΕΙΔΙΚΑ ΘΕΜΑΤΑ	36
1. Ελευθερία τέχνης και θρησκεία	36
2. Ελευθερία τέχνης και ιδιοκτησία	37
3. Ελευθερία τέχνης και ελευθερία συμβάσεων – Παραγγελία έργων τέχνης	37
4. Σχετικά παραδείγματα υποθέσεων	38

Z. ΤΑ ΧΡΗΣΤΑ ΗΘΗ ΣΤΗΝ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΕΝΝΟΜΗ ΤΑΞΗ	39
1. Ορισμός της έννοιας των «χρηστών ηθών»	39
2. Τα χρηστά ήθη στο Αστικό Δίκαιο:	41
α) Η ρύθμιση του άρθρου 33 ΑΚ	
β) Η ρύθμιση του άρθρου 178-179 ΑΚ	
γ) Η ρύθμιση του άρθρου 281 ΑΚ	
δ) Η ρύθμιση του άρθρου 919 ΑΚ	
3. Τα χρηστά ήθη στο Ποινικό Δίκαιο: άρθρο 308 ΠΚ	44
4. Τα χρηστά ήθη στην Πολιτική Δικονομία: άρθρο 116 ΚΠολΔ	45
5. Τα χρηστά ήθη στην Διοικητική Δικονομία: άρθρο 42 ΚΔΔ	45
6. Τα χρηστά ήθη στο Εμπορικό Δίκαιο: άρθρο 1ν.146/1914 ...	46
7. Τα χρηστά ήθη στο Ελληνικό Σύνταγμα:	47
α) το άρθρο 5 του Συντάγματος	
β) το άρθρο 25 του Συντάγματος χρηστότητα και καταχρηστική άσκηση δικαιώματος	
 H. ΤΑ ΧΡΗΣΤΑ ΗΘΗ ΣΕ ΣΧΕΣΗ ΜΕ ΤΗΝ ΕΛΕΥΘΕΡΙΑ ΤΗΣ ΤΕΧΝΗΣ	 50
 Θ. ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑ	 54
 ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	 57
ΠΕΡΙΛΗΨΗ	63
SUMMARY	64
ΛΗΜΜΑΤΑ	65
LEMMAS	66
ΧΡΗΣΙΜΕΣ ΕΝΝΟΙΕΣ	67

B. ΓΕΝΙΚΗ ΑΝΑΦΟΡΑ ΣΤΑ ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΙΚΑ ΔΙΚΑΙΩΜΑΤΑ

1. Φορείς και διάσταση του περιεχομένου των δικαιωμάτων

Το δικαίωμα στην τέχνη συγκαταλέγεται στα λεγόμενα «συνταγματικά δικαιώματα¹». Πρόκειται για θεμελιώδη πολιτικά, κοινωνικά και οικονομικά δικαιώματα, τα οποία, κατά την αντίληψη του νομοθέτη, αποτελούν τις βασικές εξειδικεύσεις της ανθρώπινης αξίας. Τα δικαιώματα αυτά παρέχονται σε κάθε άτομο και μέλος του κοινωνικού συνόλου και το περιεχόμενό τους έχει τρεις διαστάσεις. Το αμυντικό περιεχόμενο στρέφεται κατά της κρατικής και κάθε άλλης εξουσίας, το προστατευτικό στρέφεται μόνο προς το κράτος αξιώνοντας την παροχή βοήθειας για την απόκρουση κάθε απειλής, ενώ το εξασφαλιστικό, εφόσον αναγνωρίζεται, στρέφεται ομοίως προς το κράτος, αξιώνοντας την παροχή των απαραίτητων για την άσκηση δικαιωμάτων μέσων.

Τα συνταγματικά δικαιώματα² παρέχονται στους πολίτες απευθείας από το Σύνταγμα, γι' αυτό και για το χαρακτηρισμό ενός δικαιώματος ως συνταγματικού, χρησιμοποιείται ως κριτήριο η αναφορά του ή όχι στο συνταγματικό κείμενο. Τα συνταγματικά δικαιώματα, από την άποψη της «ύλης» που ρυθμίζουν, διακρίνονται σε πολιτικά, οικονομικά και εκείνα του κοινωνικού χώρου. Το περιεχόμενό τους διακρίνεται σε αμυντικό, προστατευτικό και εξασφαλιστικό. Το αμυντικό και το προστατευτικό περιεχόμενο αναγνωρίζονται κατά

---

¹ Για τον ορισμό, βλ. Αν. Δημητρόπουλου, *Συνταγματικά Δικαιώματα*, Αθήνα 2004.

² Χρησιμοποιούνται και άλλοι όροι, όπως «θεμελιώδη δικαιώματα», «ατομικά δικαιώματα», κλπ., οι οποίοι αντικατοπτρίζουν ορισμένες πτυχές των συνταγματικών δικαιωμάτων. Όταν πρόκειται για γενική αναφορά, ορθότερος είναι ο όρος «συνταγματικά δικαιώματα».

κανόνα από το Σύνταγμα, ενώ το εξασφαλιστικό αναγνωρίζεται σε ειδικές περιπτώσεις.

Ειδικότερα, το αμυντικό περιεχόμενο των συνταγματικών δικαιωμάτων, μόνο κατά της κρατικής εξουσίας, εκφράζεται με το χαρακτηρισμό των δικαιωμάτων ως «ατομικά». Πρόκειται για τον κλασικό κατάλογο δικαιωμάτων και ελευθεριών, όπως καθορίστηκε με τη Διακήρυξη των δικαιωμάτων του ανθρώπου κατά του πολίτη και εμπλουτίστηκε με το Σύνταγμα του Βελγίου του 1831. Τα «ατομικά δικαιώματα» ορίζεται η παραδοσιακή θεωρία, δίνοντας στα δικαιώματα αυτά αμυντικό χαρακτήρα και αντικρατική κατεύθυνση. Έτσι, κατά την παραδοσιακή θεωρία, τα «ατομικά δικαιώματα» στρέφονται κατά του κράτους, με σκοπό την προστασία του ατόμου από τις κρατικές αυθαιρεσίες. Παράλληλα, έχουν το χαρακτήρα του *status negativus*, καθώς εξαναγκάζουν το κράτος σε παράλειψη³. Τα ατομικά δικαιώματα δεν στρέφονται κατά των ιδιωτών, καθώς εκείνη την εποχή, απειλή για το άτομο ήταν το κράτος, το οποίο έπρεπε να δεσμευθεί. Τα ατομικά δικαιώματα έχουν έντονο υποκειμενικό και ατομικιστικό χαρακτήρα, καθώς παρέχονται σε κάθε άτομο ξεχωριστά. Έγιναν γνωστά ως «δημόσια δικαιώματα», τα οποία καλύπτουν τις σχέσεις του κράτους – πολίτη.

Σήμερα, τα συνταγματικά δικαιώματα έχουν εμπλουτιστεί, τόσο ποσοτικά, όσο και ποιοτικά. Ειδικότερα, ως προς το περιεχόμενο, κατά τη σύγχρονη θεωρία, δεν έχουν μόνο το χαρακτηριστικό του *status negativus*, αλλά ταυτόχρονα αμυντικό, προστατευτικό και διασφαλιστικό περιεχόμενο. Επιπλέον, δεν στρέφονται μόνο κατά του κράτους αλλά και κατά των ιδιωτών.⁴ Πλέον, τα συνταγματικά

---

³ Θεωρία G. Jellinek, διάκριση ανάμεσα σε *status negativus* – *positivus* – *activus*.

⁴ Βλ. σχετικά άρθρο 25 § 1(γ) του Σ.

δικαιώματα χαρακτηρίζονται ως «υπερδημόσια» και καλύπτουν όλες της πτυχές της έννομης τάξης και όχι μόνο τις σχέσεις κράτους – πολίτη, αλλά και τις σχέσεις πολιτών μεταξύ τους. Κατά τη σύγχρονη θεωρία και μετά τη μεταβολή του νοήματός τους, τα συνταγματικά δικαιώματα αποτελούν το ισχύον δίκαιο, δηλαδή το αντικειμενικό δίκαιο. Βέβαια, αυτό δε σημαίνει ότι χάνεται ο υποκειμενικός χαρακτήρας του. Παρέχονται στα άτομα και, κατ' αρχήν, είναι υπό αυτήν την έννοια ατομικά δικαιώματα. Ωστόσο, δε σημαίνει ότι αναγνωρίζεται στα θεμελιώδη δικαιώματα ατομικιστικός χαρακτήρας. Τα συνταγματικά δικαιώματα αναγνωρίζονται πλέον υπέρ του ανθρώπου ως ατόμου και ως μέλους του κοινωνικού συνόλου, έχουν δηλαδή έντονο κοινωνικό χαρακτήρα.

Τα συνταγματικά δικαιώματα αποτελούν συστατικά στοιχεία του κράτους δικαίου. Οριοθετούν την κρατική εξουσία και αποτελούν κανόνες τοπικής ισχύος, τους οποίους η κρατική εξουσία οφείλει να τηρεί και τους οποίους οι πολίτες, από την πλευρά τους, μπορούν να επικαλεστούν ενώπιον της διοικήσεως και των δικαστηρίων. Παράλληλα, τελούν σε σχέση αλληλεξάρτησης προς το κοινωνικό κράτος. Το κοινωνικό κράτος προσφέρει ένα *minimum* επίπεδο βιοτικών αγαθών και υπηρεσιών, καθώς και τα μέσα που καθιστούν ευκολότερη την άσκηση των δικαιωμάτων για το μέσο άνθρωπο⁵.

Ένα από τα ζητήματα που απασχόλησαν και απασχολούν τη θεωρία, είναι η διάκριση, είναι η διάκριση των δικαιωμάτων που κατοχυρώνει το Σύνταγμα σε υποκατηγορίες.

---

⁵ Βλ. Δαγτόγλου, *Ατομικά Δικαιώματα*, τόμος Α, σελ. 9.
« Από τις παρατηρήσεις αυτές προκύπτει ότι τα ατομικά δικαιώματα τα δεν είναι απλώς υποκειμενικά δίκαια, αλλά συνιστούν συγχρόνως και αντικειμενικούς κανόνες δικαίου, δηλ. κανόνες που διέπουν την όλη έννομη τάξη».

Η κλασική διάκριση είναι εκείνη που διατύπωσε ο Γερμανός G. Jellinek. Αποτελείται από τρεις κατηγορίες που αναφέρονται στην αποθετική, δεκτική και ενεργό κατάσταση του ατόμου (status, sociatis, status activus) και οι οποίες αντιστοιχούν σε ατομικές ελευθερίες, τις αξιώσεις κρατικών παροχών και τα πολιτικά δικαιώματα.

Στον status negativus ανήκουν όλα τα αποθετικά, αρνητικά ή αμυντικά δικαιώματα. Εκείνα δηλαδή, που έχουν έντονη αντικρατική κατεύθυνση και εξαναγκάζουν το κράτος σε παράλειψη. Για παράδειγμα «απαγορεύεται η έκδοση αλλοδαπού⁶ ....», «ουδείς συλλαμβάνεται ....»⁷, «έγκλημα δεν υπάρχει ούτε ποινή επιβάλλεται .....»⁸, «δικαστικά επιτροπαί ..... δεν επιτρέπεται να συσταθούν»⁹. Σ' αυτές τις περιπτώσεις, τα αποθετικά δικαιώματα διατυπώνονταν ως απαγόρευση επεμβάσεως.

Άλλη φορά, διατυπώνοντας ως διακήρυξη ελευθερίας, π.χ. «ο τύπος είναι ελεύθερος»¹⁰, ως διακήρυξη του απαραβίαστου ορισμένου έννομου αγαθού, π.χ. «η κατοικία εκάστου είναι άσυλον»¹¹, ως δικαίωμα του ατόμου προς ορισμένη δική του συμπεριφορά, π.χ. «όλοι οι Έλληνες έχουν το δικαίωμα να συνέρχονται .....»¹², ή ως τοποθέτηση ενός έννομου αγαθού υπό την προστασία του κράτους, π.χ. «η ιδιοκτησία τελεί υπό την προστασία του κράτους»¹³.

Στον status positivus ανήκουν όλα τα θετικά ή κοινωνικά δικαιώματα, δηλαδή οι αξιώσεις παροχής ορισμένων αγαθών ή υπηρεσιών προς το κράτος. Εδώ, ο ιδιώτης δεν αμύνεται, αλλά ζητά την

---

⁶ Άρθρο 5 παρ. 2, υποπαρ. 2 του Συντ.

⁷ Άρθρο 6 παρ. 1 του Συντ.

⁸ Άρθρο 7 παρ. 1 του Συντ.

⁹ Άρθρο 8 παρ. 2 του Συντ.

¹⁰ Άρθρο 14 παρ. 2, εδ. 1 – Πρβλ. άρθρο 13 παρ. 2, εδ 1 και άρθρο 16 παρ. 1 εδ. 1 του Συντ.

¹¹ Άρθρο 9 εδ. 1 του Συντ.

¹² Άρθρο 11 του Συντάγματος.

¹³ Άρθρο 17 παρ. 1.

βοήθεια και την προστασία του κράτους. Δεν στρέφεται «κατά» του κράτους, αλλά «προς» το κράτος. Έτσι, π.χ. η υποχρέωση του κράτους να αναπτύσσει και να προάγει την τέχνη, την επιστήμη, την έρευνα και την διδασκαλία (άρθρο 16 παρ. 1) να προστατεύσει την οικογένεια, το γάμο, τη μητρότητα και την παιδική ηλικία (άρθρο 21, παρ. 1), να μεριμνά για την υγεία των πολιτών και να προστατεύει τη νεότητα, τα γηρατειά και τη αναπηρία και να περιθάλπει τους άπορους (άρθρο 21 παρ. 3), κλπ.

Τέλος, έναν *status activus*, ανήκουν όλα τα πολιτικά δικαιώματα, δηλαδή εκείνα που παρέχουν εξουσία στο άτομο να λάβει μέρος στην άσκηση δημόσιας εξουσίας. Έτσι, π.χ. εκλογικό δικαίωμα ή δικαίωμα ψήφου (άρθρο 51, παρ. 3), δικαίωμα του εκλέγεσθαι (άρθρο 55).

Κριτήριο της παραπάνω διάκρισης είναι το περιεχόμενο της πράξης, στην οποία πρέπει να προβεί ο αποδέκτης της ενέργειας του συνταγματικού δικαιώματος. Ωστόσο, η τριμερής αυτή διάκριση κρίνεται ως ανεπαρκής¹⁴.

Και αυτό γιατί η συγκεκριμένη διάκριση δεν ανταποκρίνεται πλέον στο σύγχρονο περιεχόμενο των συνταγματικών δικαιωμάτων. Μετά την αναγωγή της ανθρώπινης αξίας σε προστατευτική υποχρέωση του κράτους, κατά κανόνα όλα τα θεμελιώδη δικαιώματα περιέχουν ταυτόχρονα αμυντικές, προστατευτικές και διεκδικητικές αξιώσεις. Έτσι, η κατάταξη των συνταγματικών δικαιωμάτων στις τρεις κλασικές κατηγορίες δεν είναι δυνατή. Στη σύγχρονη θεωρία, η διάκριση που

---

¹⁴ Η ανεπάρκεια της διάκρισης του G. Jellinek αποτελεί κοινό τόπο της σύγχρονης νομικής επιστήμης.

Ομοίως, Βλάχος Γ., Κοινωνιολογία των δικαιωμάτων του ανθρώπου, σελ. 108.

Δαγτόγλου, Ατομικά Δικαιώματα Α', σελ. 58.

Μάνεσης, Ατομικές ελευθερίες 1982, σελ. 23 επ.

Μαυριάς Κ, Τα κοινωνικά δικαιώματα στο Σύνταγμα του 1975

Τσάτσος Δ., Συνταγματικό Δίκαιο, 1988, σελ. 216 επ.

επικρατεί είναι σε οικονομικά, πολιτικά και κοινωνικά με βάση το άρθρο 5 του Συντάγματος.¹⁵

Με βάση τη σύγχρονη θεωρία, κάθε συνταγματικό δικαίωμα ασκείται σ' ένα γενικό επίπεδο, το οποίο περιλαμβάνει τη γενική σχέση κράτους – πολίτη και τη γενική σχέση μεταξύ πολιτών (κυριαρχική και διαπροσωπική σχέση αντίστοιχα), καθώς και σ' ένα ειδικό επίπεδο σχέσεων που έχει να κάνει κάθε φορά με τον συγκεκριμένο θεσμό, εντός του οποίου ασκείται το δικαίωμα. Έτσι, κάθε συνταγματικό δικαίωμα έχει ένα γενικό περιεχόμενο, το ευρύτερο δυνατό, και ένα ειδικό περιεχόμενο. Στη δεύτερη περίπτωση, το γενικό περιεχόμενο πρέπει να υποστεί μια θεσμική προσαρμογή για να «χωρέσει» στην ειδική σχέση, χωρίς να μεταβληθεί ο θεσμός.

Επιπλέον, κάθε συνταγματικό δικαίωμα έχει έναν πυρήνα και μία περιφέρεια. Μοιάζει με έναν κύκλο, στο κέντρο του οποίου βρίσκεται ο πυρήνας και εξωτερικά η περιφέρεια, η οποία καθορίζει το ευρύτερο περιεχόμενο του δικαιώματος. Στον πυρήνα του συνταγματικού δικαιώματος εντάσσονται η ικανότητα κτήσης, ο εννοιολογικός προσδιορισμός και το προστατευόμενο αγαθό.

Ξεκινώντας από το προστατευόμενο αγαθό, αυτό είναι το αντικείμενο του δικαιώματος. Πρόκειται για αγαθά υλικής υπόστασης και φύσης, για άυλα αγαθά και μορφές συμπεριφοράς, καθώς και για στοιχεία που συνδέονται με την σωματική, πνευματική ή κοινωνική υπόσταση του ανθρώπου. Το αντικείμενο του συνταγματικού δικαιώματος πρέπει να είναι συγκεκριμένο και προσδιορισμένο. Γι' αυτό, για να οριστεί το προστατευόμενο αγαθό είναι απαραίτητος ένας εννοιολογικός προσδιορισμός αυτού με βάση τις διατάξεις του

---

¹⁵ Άρθρο 5 παρ. 1: Καθένας έχει δικαίωμα να μετέχει στην οικονομική, πολιτική και κοινωνική ζωή της χώρας.

Συντάγματος. Όταν προσδιοριστεί το προστατευόμενο αγαθό, τίθεται το ζήτημα της ύπαρξης ικανότητας για κτήση του δικαιώματος. Ποιοι είναι, λοιπόν, οι φορείς των συνταγματικών δικαιωμάτων;

2. Κτήση και άσκηση δικαιώματος

Κατ' αρχήν, η ικανότητα κτήσης του συνταγματικού δικαιώματος ταυτίζεται με την ικανότητα δικαίου.¹⁶ Είναι η ικανότητα του ανθρώπου να έχει δικαιώματα και υποχρεώσεις. Από το άρθρο 2 παρ. 1 του Συντάγματος προκύπτει ότι όλοι οι άνθρωποι είναι οι φορείς των συνταγματικών δικαιωμάτων, καθώς όλοι αναγνωρίζονται ως ικανοί να έχουν δικαιώματα και υποχρεώσεις. Αυτή είναι και η νομική αναγνώριση του ανθρώπου ως άνθρωπο.. Κάθε άνθρωπος αναγνωρίζεται ως πρόσωπο και έχει ικανότητα δικαίου. Η ικανότητα αυτή είναι σύμφωνη με την φύση του ανθρώπου. Έτσι, φορέας των συνταγματικών δικαιωμάτων είναι κάθε φυσικό πρόσωπο, από τη γέννηση μέχρι το θάνατό του. Στο θέμα της ικανότητας κτήσης των δικαιωμάτων που κατοχυρώνει το Σύνταγμα, δεν υπάρχει διάκριση μεταξύ ανηλίκων και ενηλίκων, ημεδαπών και αλλοδαπών. Έτσι, νόμος που θα εξαιρούσε κάποιο πρόσωπο από την δυνατότητα κτήσης ενός συνταγματικού δικαιώματος, θα ήταν αντισυνταγματικός, εκτός αν το Σύνταγμα επέτρεπε την αποστέρηση.

Ικανότητα κτήσης των συνταγματικών δικαιωμάτων έχουν και τα νομικά πρόσωπα, παρόλο που η παραδοσιακή θεωρία δεν φαίνεται να επικροτεί αυτήν την άποψη. Σήμερα, τα νομικά πρόσωπα δημοσίου δικαίου (το ΝΠΙΔ είναι έτσι κι αλλιώς φορείς) θεωρούνται φορείς των συνταγματικών δικαιωμάτων, καθώς έχουν ανάγκη προστασίας γιατί

---

¹⁶ ΑΚ 34 – Διαφορά μόνο ως προς τους αλλοδαπούς, οι οποίοι έχουν μόνο οικονομικά δικαιώματα. Ίδια αντιστοιχία και στο δημόσιο δίκαιο – βλ. Δαγτόγλου Γενικό Βοηθητικό Δίκαιο, 2^η έκδοση, αρ. 420 επ. και 408 επ.

απειλούνται όχι μόνο από το ίδιο το κράτος, αλλά και από την ιδιωτική εξουσία.

Η ικανότητα κτήσης των συνταγματικών δικαιωμάτων διακρίνεται από την ικανότητα άσκησής τους.¹⁷ Η άσκηση των συνταγματικών δικαιωμάτων αφορά την περιφέρειά τους και ταυτίζεται με την δικαιοπρακτική ικανότητα. Ως άσκηση νοείται η υλοποίηση των εξουσιών που μου παρέχει το δικαίωμα¹⁸. Η ικανότητα αυτοπρόσωπης άσκησης του συνταγματικού δικαιώματος ταυτίζεται με την δικαιοπρακτική ικανότητα του ουσιαστικού δικαίου. Πολύ συχνά, στο πρόσωπο συγκεκριμένου ατόμου, αναγνωρίζεται η ικανότητα κτήσης ενός δικαιώματος, όχι όμως και η ικανότητα άσκησής του. Έτσι, ο ανήλικος έχει την δυνατότητα να καταστεί φορέας του δικαιώματος, όχι όμως και τη δυνατότητα να το ασκήσει. Ομοίως, πολύ συχνά τα κράτος θέτει ως προϋπόθεση για την άσκηση ορισμένου δικαιώματος, τη χορήγηση άδειας.

Γενικά, εφόσον υπάρχει η ικανότητα άσκησης του δικαιώματος, η άσκησή του είναι ελεύθερη, εκτός αν το ίδιο το Σύνταγμα καθιερώνει ορισμένους περιορισμούς ή το δικαίωμα είναι ήδη οριοθετημένο να έχει μικρή έκταση. Η οριοθέτηση του συνταγματικού δικαιώματος είναι ο καθορισμός της περιφέρειάς του και των ανωτάτων ορίων του με διατάξεις δικαίου. Η οριοθέτηση διαχωρίζει την επιτρεπόμενη άσκηση από την υπέρβαση των ορίων και είναι το νομικό σύνορο, έξω από το οποίο η άσκηση είναι παραβατική. Η οριοθέτηση έχει διπλό χαρακτήρα απαγορεύει μεν στον τρίτο να θέτει ένα ορισμένο δικαίωμα και απαγορεύει στον φορέα του να υπερβεί τα όρια. Η οριοθετική τριάδα για κάθε δικαίωμα είναι αυτή που προκύπτει από το άρθρο 5 § 1 του Συντάγματος.

---

¹⁷ Πρβλ τη γερμανική διάκριση μεταξύ Grundrechtsfähigkeit και Grundrechtmündigkeit.

¹⁸ Βλ. άρθρο 16 για την δωρεάν παιδεία. Αμφιλεγόμενο είναι το ζήτημα αν η αναφορά στην κοινωνική αλληλεγγύη καθιστά το κράτος υπόχρεο στην περίπτωση του άρθρου 21 για την υγεία. Ερωτάται αν η φράση «Το κράτος μεριμνά...» δημιουργεί υποχρέωση στο κράτος.

3. Οριοθέτηση και περιορισμοί

Κάθε φορέας συγκεκριμένου δικαιώματος είναι ελεύθερος να το ασκεί, χωρίς να παραβιάζει το Σύνταγμα και τα χρηστά ήθη και χωρίς να θίγει δικαιώματα τρίτων. Οι τρεις αυτές ρήτρες αποτελούν συχνά τη θεωρία. Ειδικότερα, η διαμάχη είναι εντονότερη γύρω από τη ρήτρα των χρηστών ηθών, ζήτημα που θα απασχολήσει και τη συγκεκριμένη εργασία, σε συνδυασμό με την ελευθερία της τέχνης. Οι τρεις ρήτρες δεν απομονώνονται από το σύνολο των διατάξεων του Συντάγματος και καλό θα ήταν να εξετάζονται με συνδυασμένη ερμηνεία, κυρίως με το άρθρο 25. Στο συγκεκριμένο άρθρο αναφέρεται το τρίπτυχο: νομιμότητα – κοινωνικότητα – χρηστότητα, το οποίο διέπει όλη την έννομη τάξη. Είναι γενικότερες ρήτρες, αντίστοιχες προς τις παραπάνω, οι οποίες οριοθετούν τα συνταγματικά δικαιώματα. Στην κατηγορία της νομιμότητας εντάσσεται το Σύνταγμα και οι σύμφωνοι με αυτό νόμοι. Η κοινωνικότητα περιλαμβάνει τη μη παραβίαση δικαιωμάτων τρίτων, όπως την ορίζεται το άρθρο 5 § 1 και την άσκηση δικαιωμάτων σύμφωνα με το γενικό συμφέρον, κάτι που αναφέρεται προς όλους τους κοινωνικούς του δικαίου συνολικά. Η ρήτρα της χρηστότητας περιλαμβάνει τη συμφωνία προς τα χρηστά ήθη και την απαγόρευση της καταχρηστικής άσκησης ενός δικαιώματος.

Πολύ συχνά, το ήδη οριοθετημένο περιεχόμενο ενός δικαιώματος περιορίζεται από ανθρωπογενείς επιδράσεις. Οι περιορισμοί αποτελούν άλλοτε προσβολές, οπότε αποδοκιμάζονται από το δίκαιο, και άλλοτε μια απλή σμίκρυνση του περιεχομένου του δικαιώματος που επιτρέπεται από το δίκαιο (απλοί περιορισμοί). Υπάρχουν, βέβαια, και οι απλές επιδράσεις, οι οποίες είναι επιρροές από τη νόμιμη άσκηση των δικαιωμάτων, χωρίς να παραβιάζεται κάποιο άλλο δικαίωμα. Οι περιορισμοί έχουν δύο βασικά στοιχεία, το υποκειμενικό (ανθρώπινη ενέργεια κράτους ή ιδιωτική) και το οντολογικό (συρρίκνωση του περιεχομένου ενός δικαιώματος). Το τρίτο στοιχείο, το αξιολογικό,

είναι εκείνο που διακρίνει τους απλούς περιορισμούς (νόμιμες συρρικνώσεις) από τις προβολές του δικαιώματος.

Το περιεχόμενο ενός δικαιώματος που οριοθετείται ή περιορίζεται έχει πάντα (ή κανόνα τουλάχιστον) τρεις διαστάσεις. Κατ' αρχήν είναι αμυντικό και ταυτίζεται με το *status negativus* που έχει αναφερθεί παραπάνω. Ουσιαστικά, όμως, η διάκριση του Jellinek διακρίνεται από τις διαστάσεις του περιεχομένου των αντισυνταγματικών δικαιωμάτων. Η δεύτερη διάσταση είναι το προστατευτικό περιεχόμενο των δικαιωμάτων, το οποίο στρέφεται προς το κράτος και αξιώνει από αυτό την παροχή των απαραίτητων μέσων για την άσκηση των δικαιωμάτων. Το κράτος έχει κοινωνικοποιηθεί σήμερα. Δεν είναι πλέον κράτος αποχής. Την αξίωση αυτή καλύπτει σε μεγαλύτερο βαθμό το εξασφαλιστικό περιεχόμενο των συνταγματικών δικαιωμάτων. Εδώ, πρόκειται για μια μορφή αλληλεγγύης από το κράτος προς τους πολίτες, η οποία όμως δεν αναφέρεται στο Σύνταγμα ως υποχρέωση, εκτός από εκείνες τις περιπτώσεις που ορίζεται ρητώς¹⁹.

Όλα το παραπάνω είναι τα γενικά χαρακτηριστικά των συνταγματικών δικαιωμάτων. Τα περισσότερα από αυτά, καθώς και όσα αναφέρονται ειδικά στο Σύνταγμα, αφορούν και την ελευθερία της τέχνης. Ένα από τα πρωταρχικά ερωτήματα, στο οποίο πρέπει να δοθεί απάντηση, πριν αναλυθεί περαιτέρω η ελευθερία της τέχνης, είναι το ποιος είναι τελικά ο ορισμός της τέχνης. Όπως είναι απαραίτητο για κάθε συνταγματικό δικαίωμα, για τον καθορισμό του προστατευτικού αγαθού χρειάζεται ένας εννοιολογικός προσδιορισμός. Ειδικά, όσον αφορά το δικαίωμα στην τέχνη, είναι αναγκαίο να δοθεί ο ορισμός της έννοιας «τέχνη», ώστε να καθοριστεί το αντικείμενο του δικαιώματος. Κατά το άρθρο 16 παρ. 1 εδ. 1 του Συντάγματος, «η τέχνη ..... είναι ελεύθερη» η ανάπτυξη και προαγωγή (αυτής) είναι υποχρέωση του κράτους».

---

¹⁹ Βλ. άρθρο 16 για την δωρεάν παιδεία. Αμφιλεγόμενο είναι το ζήτημα αν η αναφορά στην κοινωνική αλληλεγγύη καθιστά το κράτος υπόχρεο στην περίπτωση του άρθρου 21 για την υγεία. Ερωτάται αν η φράση «το κράτος μεριμνά ...» δημιουργεί υποχρέωση στο κράτος.

Γ. Η ΕΛΕΥΘΕΡΙΑ ΤΗΣ ΤΕΧΝΗΣ

1. Ορισμός της έννοιας «Τέχνη»

Τέχνη, κατά την έννοια της διατάξεως 16 § 1, είναι κάθε δημιουργήμα και δημιουργική έκφραση της ανθρώπινης φαντασίας²⁰. Πολύ συχνά, για τον χαρακτηρισμό ενός έργου ως καλλιτεχνικό, λαμβάνεται υπόψη η καλλιτεχνική του αξία και ποιότητα. Έχει υποστηριχτεί, δηλαδή ότι αυτά είναι τα βασικά κριτήρια, βάσει των οποίων ένα έργο κρίνεται και χαρακτηρίζεται ή όχι ως έργο τέχνης. Προς απόδειξη, μάλιστα αυτών των ισχυρισμών, προσκομίζουν γνώμες τεχνοκριτικών, με τις οποίες επιβεβαιώνεται ή αμφισβητείται η ποιότητα του υπό κρίσιν έργου. Το Δικαστήριο αρνείται να προβεί στην εξέταση της ποιότητας και της αισθητικής αξίας του έργου, αφού η διάταξη του άρθρου 16 παρ. 1Σ προστατεύει όλα τα καλλιτεχνικά έργα, ανεξάρτητα από το αισθητικό τους αποτέλεσμα²¹. Εξ' άλλου μια τέτοια κίνηση από την πλευρά των Δικαστηρίων, θα αποτελούσε επέμβαση της κρατικής εξουσίας στην καλλιτεχνική δημιουργία. Το ίδιο θα συνέβαινε και αν ο δικαστής όριζε ο ίδιος τα κριτήρια για το χαρακτηρισμό ενός έργου ως ποιοτικό και κατ' επέκταση, καλλιτεχνικό. Γι' αυτό και η αναγνώριση της καλλιτεχνικής ιδιότητας σ' ένα έργο, θα πρέπει να είναι απαλλαγμένη από αξιολογικές κρίσεις.

---

²⁰ Δαγτόγλου, Ατομικά Δικαιώματα, τόμος Α', σελ. 656.

«Η τέχνη δεν υπόκειται ούτε γενικά ούτε συγκεκριμένα στον κρατικό ορισμό και χαρακτηρισμό. Μόνο όταν το κράτος θέλει να προστατεύσει, να ενισχύσει ή να προωθήσει την τέχνη, είναι αναπόφευκτος και συνταγματικά θεμιτός ο χαρακτηρισμός ή μη ενός έργου ως έργο τέχνης. Ο χαρακτηρισμός πρέπει να γίνεται από πρόσωπα που έχουν την κατάλληλη παιδεία. Η άρνηση χαρακτηρισμού ενός έργου ως έργου τέχνης, είναι αντίθετη προς την συνταγματική κατοχύρωση της ελευθερίας της τέχνης».

²¹ Βλ. Σπ. Βλαχόπουλου, Υπόθεση Ανδρουλάκη, Το Σ 3/2000.

Ομοίως, αντί άλλων, βλ. και Σπ. Βλαχόπουλου, η ελευθερία της τέχνης, σελ. 83 επ και Κ. Χρυσογόνου, Ατομικά και Κοινωνικά Δικαιώματα, σελ. 267.

Βλ. και άρθρο 2 παρ. 4 του ν.2121/1993 περί πνευματικής ιδιοκτησίας.

Οι έννοιες της τέχνης και της επιστήμης παρουσιάζουν μια δυσκολία ορισμού. Αν φτάσουμε στο σημείο ο ορισμός αυτός να δοθεί από την κρατική εξουσία, τότε η δεσμευτικότητα αυτού του ορισμού θα καταπνίξει την ελευθερία της τέχνης και αυτή θα είναι μόνο εικονική. Σε μια τέτοια περίπτωση, ελεύθερες θα είναι μόνο η κρατική τέχνη και επιστήμη. Η συνταγματική ερμηνεία θα πρέπει να στηρίζεται σε μια ευρεία έννοια του όρου τέχνη. Έτσι, ως έργο τέχνης θα ορίζεται οτιδήποτε, αρκεί ο ίδιος ο δημιουργός του και να το θεωρεί ως τέτοιο, εκτός βέβαια, αν μια τέτοια αντιμετώπιση έρχεται σε αντίθεση με τις κρατούσες κοινωνικές αντιλήψεις. Έτσι, η έννοια «τέχνη» στο άρθρο 16 δεν έχει να κάνει με την «τεχνική», αλλά αφορά τις λεγόμενες «καλές τέχνες», όπως μουσική, χορός, ζωγραφική, γλυπτική, θέατρο, κινηματογράφος. Στο πλαίσιο αυτό δεν νοείται έλεγχος του επιπέδου της τέχνης. Δεν έχει, δηλαδή, σημασία η διαφοροποίηση μεταξύ καλής και κακής, υποδεέστερης με εμπειρικές διαφορές μεταξύ τους, ένας συνολικός ορισμός στηριγμένος σε εμπειρικές έννοιες θα ήταν ευτυχώς γενικολόγος ή θα περιείχε αξιολογικές κρίσεις²².

Επειδή, οι «καλές τέχνες» είναι δραστηριότητες με εμπειρικές διαφορές μεταξύ τους, ένας συνολικός ορισμός στηριγμένος σε εμπειρικές έννοιες θα ήταν συνεχώς γενικολόγος ή θα περιείχε αξιολογικές κρίσεις²³.

Η τέχνη μαζί με την επιστήμη αποτελούν δύο βασικές εμφανίσεις της πνευματικής δημιουργίας του ανθρώπου. Η πνευματική έκφραση και αναζήτηση έχει ιδιαίτερη σημασία για την ψυχική, κοινωνική και

---

²² Βλ. Χρυσογόνος Κ.Χ., Ατομικά και κοινωνικά δικαιώματα, Αθήνα-Κομοτηνή 1998, Contra Σπ. Βλαχόπουλος, Η ελευθερία της τέχνης, ΔΤΑ 1/1999, 77 επ.

²³ π.χ. «ως τέχνη νοείται κάθε δημιουργική έκφραση της ανθρώπινης φαντασίας» ή «έργο τέχνης είναι κάθε έργο που μπορεί να προσφέρει αισθητική απόλαυση». Στην α' περίπτωση κάθε ανθρώπινο δημιούργημα θα ήταν τέχνη, ενώ στη β' θα είχαμε τη διάκριση ανάμεσα στο τι είναι άξιο και όχι να θεωρηθεί ως τέχνη. Βλ. Α. Κονταξής, Τύπος και δίκαιο, 1989, 91. Πρβλ. Σπ. Βλαχόπουλου, Η ελευθερία της τέχνης ΔΤΑ 1/1999, 80-81.

πνευματική υπόσταση του ανθρώπου. Γι' αυτό το λόγο, ο συντακτικός νομοθέτης ανάγει την τέχνη σε συνταγματικό προστατευόμενο αγαθό. Το άρθρο 16 παρ. 1 του Συντάγματος δεν κάνει διακρίσεις ανάμεσα στα περισσότερα είδη τέχνης. Στον ίδιο βαθμό προστατεύονται οι εικαστικές τέχνες, η μουσική, το θέατρο, ο κινηματογράφος, η λογοτεχνία, ... κλπ. Επίσης, η τέχνη προστατεύεται και κατοχυρώνεται συνταγματικά, ανεξάρτητα από «κατευθύνσεις» και απαλλαγμένη από κρίσεις για συγκεκριμένη τεχνοτροπία ή «σχολή». Εξ' άλλου, ο χαρακτηρισμός ενός έργου ως έργου τέχνης, είναι δυνατός, εφόσον πληρούνται οι απαραίτητες προϋποθέσεις, ακόμη και αν το συγκεκριμένο έργο τέχνης σχετίζεται με μια απορριπτόμενη «σχολή», νοοτροπία, στυλ, κλπ. Το αντίθετο αντιβαίνει στην συνταγματική κατοχύρωση του δικαιώματος στην ελεύθερη τέχνη. Μάλιστα, το ίδιο το Σύνταγμα δεν καθορίζει και κατοχυρώνει ορισμένη «επίσημη» τέχνη. Και αυτό γιατί, εκ των πραγμάτων, δεν υπάρχει και ορισμένος και συγκεκριμένος τρόπος έκφρασης της καλλιτεχνικής δημιουργίας. Δεν υπάρχει ένα συγκεκριμένο πλαίσιο, εντός του οποίου οφείλει να δρα και να εκφράζεται ο καλλιτέχνης. Κάθε καλλιτέχνης δικαιούται να εκφράσει τα καλλιτεχνικά του πιστεύω, όπως ο ίδιος κρίνει. Η ελευθερία της τέχνης δεν ανέχεται την ύπαρξη «επιστήμης», «αναγνωρισμένης», «εθνικής» κ.ο.κ. τέχνης, αλλά είναι ανοικτή σε νέες και οπουδήποτε κατευθυνόμενες εξελίξεις της ανθρώπινης δημιουργικότητας. Τέλος, η επιλογή του θέματος του έργου ανήκει αποκλειστικά στον καλλιτέχνη ²⁴.

---

²⁴ Ο καλλιτέχνης μπορεί να επιλέξει και πρωτότυπα θέματα που μέχρι τότε δεν υπήρξαν αντικείμενο καλλιτεχνικής δημιουργίας, χωρίς αυτό να οδηγεί σε απώλεια της καλλιτεχνικής ιδιότητας. Βέβαια, ισχύει και το αντίστροφο, καθώς η ενασχόληση με ένα θέμα δεν προδικάζει τον καλλιτεχνικό χαρακτήρα έργου που πραγματεύεται το ίδιο θέμα. Σπ. Βλαχόπουλου – Υπόθεση Ανδρουλάκη, Το Σ 9/2000.

2. Η ελευθερία της τέχνης στο Σύνταγμα 1975/2001

Από την στιγμή που ένα έργο κριθεί ως έργο τέχνης και του αναγνωριστεί το χαρακτηριστικό της καλλιτεχνικής ιδιότητας, ο δημιουργός του (εκδότης, συγγραφέας, εικαστικός, κλπ) μπορεί να επικαλεστεί υπέρ του το δικαίωμα της ελευθερίας της τέχνης²⁵. Το δικαίωμα αυτό κατοχυρώνεται συνταγματικά στο άρθρο 16 παρ. 1 του Συντάγματος 1975/2001, όπου ορίζεται ότι η τέχνη είναι ελεύθερη και μάλιστα, το κράτος έχει υποχρέωση να φροντίζει για την ανάπτυξη και την προαγωγή της. Το συγκεκριμένο άρθρο προστατεύει όχι μόνο τη δημιουργία αλλά και τη διάδοση των καλλιτεχνικών έργων στο κοινό με κάθε²⁶ τρόπο. Όπως με κάθε συνταγματικό δικαίωμα ξεχωριστά, έτσι και με το δικαίωμα στην τέχνη, μετά τη συνταγματική του κατοχύρωση ο φορέας του μπορεί να αξιώσει από οποιονδήποτε τρίτον το σεβασμό προς το συγκεκριμένο δικαίωμα και από το κράτος να μεριμνά και να παρέχει απαραίτητα για την άσκηση του δικαιώματος μέσα. Επιπλέον, ο φορέας του συγκεκριμένου δικαιώματος μπορεί να αμυνθεί κάθε φορά που το δικαίωμά του θίγεται από το κράτος ή κάποιον ιδιώτη.

Η επίκληση της ελευθερίας της τέχνης δε μπορεί να αποκρουσθεί με το επιχείρημα ότι το ατομικό αυτό δικαίωμα ισχύει μόνο στις σχέσεις κράτους – πολίτη και όχι στις σχέσεις μεταξύ των ιδιωτών. Για παράδειγμα, δε μπορεί να ευσταθεί τέτοιο επιχείρημα στην περίπτωση της σύγκρουσης μεταξύ της καλλιτεχνικής ελευθερίας του καλλιτέχνη ενός έργου τέχνης και της προσωπικότητας ιδιωτών που ενδεχομένως θεωρούν ότι θίγονται από το συγκεκριμένο έργο. Σε μια τέτοια πιθανή επίδικη περίπτωση, δεν τίθεται καν ζήτημα τριτενέργειας της

---

²⁵ Βλ. όμως και την απόφαση ΜονΠρΑθ 17115-1988, ασφ. Μέτρα (Εφαρμογές Δημοσίου Δικαίου, σελ. 216, 225 επ., 1988), σχετικά με την ταινία του Μάρτιν Σκορτσέζε «ο τελευταίος πειρασμός».

²⁶ Ομόφωνη άποψη, βλ. αντί άλλων BverfGE 30, 173 (189).

ΜονΠρΑθ 5208/2000, ασφ. Μέτρα, ΠΔ Δαγτόγλου, Ατομικά Δικαιώματα, τόμος Α'1991, αρ. περ. 918.

ελευθερίας της τέχνης, καθώς ο δημιουργός του έργου προβάλλει το ατομικό του δικαίωμα έναντι της κρατικής και ειδικότερα δικαστικής εξουσίας, η οποία καλείται να αποφανθεί για το αν είναι ή όχι επιτρεπτή η κυκλοφορία του έργου. Η θέση αυτή είναι σταθερή, ακόμη και αν ο λόγος που δημιουργεί την κρατική επέμβαση είναι η προστασία του δικαιώματος της προσωπικότητας κάποιων ιδιωτών.

Η ελευθερία της τέχνης, στο Σύνταγμα του 1975/2001, μπορεί να κατοχυρωθεί και μέσω του άρθρου 14. Στο συγκεκριμένο άρθρο ορίζεται ότι «καθένας μπορεί να εκφράζει και να διαδίδει γραπτά ή δια του τύπου τους στοχασμούς του, τηρώντας τους νόμους του κράτους». Στη γενική αυτή διάταξη μπορεί να στηριχθεί και η συνταγματική αναγνώριση του δικαιώματος στην τέχνη, εφόσον η ίδια η τέχνη και οι επιμέρους μορφές της θεωρηθούν ως μέσα έκφρασης των προσωπικών ιδεών, στοχασμών και ιδεολογιών ενός προσώπου, του καλλιτέχνη και δημιουργού του προϊόντος της καλλιτεχνικής δημιουργίας.

3. Η γενική ρήτρα του άρθρου 16 του Συντάγματος

Το άρθρο 16 παρ.1 του Συντάγματος είναι η ειδική διάταξη, στην οποία στηρίζεται η συνταγματική αναγνώριση και κατοχύρωση της ελευθερίας της τέχνης. Το άρθρο 16 κάνει ειδική αναφορά και μάλιστα, στην παρ. 1 καθιερώνει μία γενική αρχή. Αυτό υποδηλώνει την επιθυμία του συντακτικού νομοθέτη να προσδώσει αυξημένη προστασία στην τέχνη (και την επιστήμη), σε σύγκριση με την κατοχύρωση άλλων μορφών έκφρασης και διάδοσης των στοχασμών. Ο συντακτικός νομοθέτης τοποθετεί την τέχνη σ' ένα ανώτερο επίπεδο στην κατάταξη των τρόπων έκφρασης, τα οποία υποδηλώνει το άρθρο 14 παρ. 1, αναγνωρίζοντας σ' αυτήν την ατομική ελευθερία μια αυξημένη κατοχύρωση.

Η βασική διαφορά του άρθρου 16 από το άρθρο 14 είναι ότι στο πρώτο δεν γίνεται καμία αναφορά στη ρήτρα «τηρώντας τους νόμους του κράτους». Τουλάχιστον άμεσα, δηλαδή από το συγκεκριμένο άρθρο δεν προκύπτει κάποιος περιορισμός της ελευθερίας της τέχνης. Το άρθρο 16 παρ. 1 δεν υπάγει το δικαίωμα στην τέχνη σε κανέναν περιορισμό. Αυτό, όμως, δεν σημαίνει ότι ο καλλιτέχνης έχει την εξουσία να παραβιάσει τους γενικούς νόμους του κράτους, επικαλούμενος την συγκεκριμένη διάταξη. Για παράδειγμα, ένας ζωγράφος δεν έχει το δικαίωμα να ζωγραφίσει τους τοίχους της ιδιωτικής κατοικίας, χωρίς την άδεια του ιδιοκτήτη.

Η γενική ρήτρα του αρ. 16 παρ. 1 δεν αναγνωρίζει στον καλλιτέχνη το δικαίωμα να δημιουργεί και να εκφράζεται μεν, παραβιάζοντας ορισμένες ρυθμίσεις δε. Κάθε καλλιτέχνης είναι μέλος σ' ένα οργανωμένο κοινωνικό σύνολο, για την ομαλή εξέλιξη του οποίου απαιτείται η τήρηση ορισμένης συμπεριφοράς. Έτσι, ακόμα και ο καλλιτέχνης οφείλει να σέβεται και να ακολουθεί τις νομικές ρυθμίσεις που επιβάλλει η κοινωνική συμβίωση. Έτσι, ο ζωγράφος δεν μπορεί να ζωγραφίσει σε τοίχους ξένων σπιτιών, ο λογοτέχνης δεν εξαιρείται από την τιμώρηση των εγκλημάτων κατά της τιμής και οι ηθοποιοί δεν μπορούν να εκτελούν θεατρικά έργα σε κοινόχρηστους χώρους ή ακόμη και αν έχουν άδεια γι' αυτό, δεν έχουν το δικαίωμα να διαταράσσουν τη νυκτερινή ησυχία σε κατοικημένες περιοχές. Γενικά, οι γενικοί περιορισμοί των νόμων ισχύουν *mutatis mutandis* και για τους δημιουργούς έργων τέχνης, παρόλο που αυτό δεν αναφέρεται ρητώς στο αρ. 16 § 1.²⁷

---

²⁷ Βλ. και παρακάτω σχετικά με τη σύγκρουση των δικαιωμάτων τέχνης και ιδιοκτησίας κλπ.

Τέλος, στο άρθρο 16 παρ. 1 του Συντάγματος δεν κατοχυρώνεται μόνο ένας status negativus, αλλά και ένας status positivus²⁸. Το κράτος δεν έχει μόνο υποχρέωση προς παράλειψη όλων εκείνων των ενεργειών που παρεμποδίζουν το δικαίωμα στην τέχνη. Ταυτόχρονα, ο καλλιτέχνης και γενικά, οι φορείς του συγκεκριμένου δικαιώματος μπορούν να αξιώσουν από το κράτος να φροντίζει για την ανάπτυξη και την προαγωγή της τέχνης. Η τελευταία αυτή αξίωση των φορέων του δικαιώματος αναγνωρίζεται στο Σύνταγμα ως υποχρέωση του κράτους.

Η νομολογία δέχεται ότι το Σύνταγμα κατοχυρώνει μεν στο άρθρο 16 την ελευθερία της καλλιτεχνικής δημιουργίας, όμως δεν αποκλείεται ο νομοθέτης να θεσπίσει προϋποθέσεις, για την άσκηση ορισμένης καλλιτεχνικής δραστηριότητας, εφόσον αυτό επιβάλλεται για λόγους δημοσίου συμφέροντος.

Δ. ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΟ ΚΑΙ ΕΚΦΑΝΣΕΙΣ ΤΗΣ ΕΛΕΥΘΕΡΙΑΣ ΤΗΣ ΤΕΧΝΗΣ

Η ελευθερία της τέχνης περιλαμβάνει τρεις επιμέρους ελευθερίες, την ελευθερία καλλιτεχνικής συνείδησης και δημιουργίας έργων τέχνης, την ελευθερία κυκλοφορίας των έργων τέχνης και την ελευθερία πρόσβασης του κοινού στα έργα τέχνης²⁹.

Πρωταρχική είναι η ελευθερία παραγωγής έργων τέχνης ή, όπως συνηθίζεται να ονομάζεται, η ελευθερία καλλιτεχνικής δημιουργίας. Όπως έχει ήδη αναφερθεί, κάθε καλλιτέχνης, με οποιαδήποτε μορφή τέχνης και αν ασχολείται, έχει το δικαίωμα να προβαίνει στη δημιουργία έργων τέχνης, μέσω των οποίων θα εκφράζονται τα καλλιτεχνικά του πιστεύω. Άλλωστε, η ελευθερία έκφρασης της

---

²⁸ Χρυσόγονος κ.χ. – Ατομικά και Κοινωνικά Δικαιώματα, Εκδ, Αντ.Ν. Σάκκουλα 1998. Πρόκειται και για κοινωνικό δικαίωμα.

²⁹ Δαγτόγλου, Ατομικά Δικαιώματα, τόμος Α, σελ. 656 επ.

καλλιτεχνικής συνείδησης είναι σημαντικότερης αξίας. Η δημιουργία καλλιτεχνικής συνείδησης είναι, από μια άλλη οπτική γωνία³⁰, η πρώτη από τις εκφάνσεις της ελευθερίας της τέχνης. Κίνητρο κάθε φορά για τον καλλιτέχνη πρέπει να είναι η καλλιτεχνική δημιουργία και η δημιουργική έκφραση της ανθρώπινης φαντασίας, ώστε το έργο να θεωρείται και έργο τέχνης κατά το άρθρο 16 παρ. 1 του Συντάγματος. Αυτή τουλάχιστον είναι η βασική προϋπόθεση ώστε να κριθεί ένα έργο ως καλλιτεχνικό. Η ελευθερία δημιουργίας καλλιτεχνικής συνείδησης επιτρέπει στον καλλιτέχνη να διαπλάσσει την δική του συνείδηση για τα καλλιτεχνικά πράγματα και να διαμορφώσει τα δικά του καλλιτεχνικά πιστεύω. Ειδικά ως προς αυτό το θέμα, η τέχνη προστατεύεται ανεξάρτητα από τον ειδικότερο τρόπο και χρησιμοποιεί ο καλλιτέχνης για να την εκφράσει.

1. Ελευθερία καλλιτεχνικής συνείδησης

Ο καλλιτέχνης έχει δικαίωμα συνείδησης, δηλαδή δικαίωμα στοχασμών πεποιθήσεων και δημιουργίας ιδεών. Το Σύνταγμα προστατεύει γενικά την ελευθερία έκφρασης και διάδοσης ιδεών καθώς και την ελευθερία δημιουργίας τους, το προηγούμενο, δηλαδή, στάδιο. Η συνταγματική προστασία στο πριν από την έκφραση στάδιο είναι απαραίτητη και δικαιολογείται κυρίως από την ανάγκη για εξασφάλιση συνθηκών ελεύθερης δημιουργίας ιδεών. Συλλογάζεται καλά όποιος συλλογάζεται ελεύθερα, κατά τη ρήση του Ρήγα Φεραίου³¹. Θα πρέπει, λοιπόν, να υπάρχουν τέτοιες συνθήκες, ώστε να διευκολύνεται και όχι να παρεμποδίζεται η δημιουργία ιδεών. Το δικαίωμα αυτό κατοχυρώνεται γενικά για κάθε άτομο και μέλος της κοινωνίας και κατ' επέκταση και για τον καλλιτέχνη ειδικά. Ο τελευταίος έχει δικαίωμα να

---

³⁰ Βλ. Αν. Δημητρόπουλου, Συνταγματικά Δικαιώματα, Αθήνα 2004, σελ. 175.

Διάκριση ανάμεσα σε :   α) ελευθερία καλλιτεχνικής συνείδησης
                                  β) ελευθερία έκφρασης της συνείδησης.
                                  και γ) ελευθερία διάδοσης των καλλιτεχνικών ιδεών.

³¹ Αν. Δημητρόπουλου, Συνταγματικά Δικαιώματα, Αθήνα 2004, σελ. 163 επ.

εκφράσει τις ιδέες του, ανεξάρτητα από την «αλήθεια» του περιεχομένου τους. Γενικά, δεν προστατεύεται με την «ορθή» γνώμη, αλλά και η «λανθασμένη» γνώμη, δεν γίνεται δεκτή μόνο η «πλειοψηφία» αλλά και η «μειοψηφία». Ελευθερία των ιδεών σημαίνει απαγόρευση του «μονοπωλίου της αλήθειας».

Στην ελευθερία καλλιτεχνικής συνείδησης και δημιουργίας εντάσσεται και το δικαίωμα του καλλιτέχνη να εκφράσει την συνείδηση και τις ιδέες του χωρίς ενδοιασμούς. Γενικότερα, οι ιδέες υπάρχουν στον εξωτερικό κόσμο από τη στιγμή που θα εκφραστούν. Η ελευθερία έκφρασης των ιδεών ταυτίζεται με την ίδια την ελεύθερη ύπαρξη των ιδεών. Ο συντακτικός νομοθέτης, προστατεύει την ελευθερία έκφρασης είτε ως θετική ελευθερία, υπό την έννοια ότι είναι δυνατή η εξωτερική της συνείδησης με οποιονδήποτε τρόπο είτε ως αρνητική ελευθερία, καθώς το άτομο – φορέας του δικαιώματος, αν το επιθυμεί, μπορεί να απέχει από οποιαδήποτε έκφραση, δηλαδή να αποσιωπήσει. Αντίστοιχες ελευθερίες έκφρασης έχει και ο καλλιτέχνης ειδικά.

Το δικαίωμα ελεύθερης καλλιτεχνικής δημιουργίας είναι ασυμβίβαστο με οποιοδήποτε προληπτικό μέτρο, με οποιαδήποτε άδεια (επαγγελματική) ή ιδιότητα μέλους καλλιτεχνικών συλλόγων ή τυπικά προσόντα ως προϋπόθεση καλλιτεχνικής δραστηριότητας εν γένει ή αναλήψεως παραγγελίας έργων τέχνης. Επίσης, η απαίτηση άδειας για την παραγωγή ενός έργου τέχνης είναι αντισυνταγματική³², όπως π.χ. για το ανέβασμα ενός θεατρικού έργου³³ ή μίας κινηματογραφικής ταινίας³⁴. Η ελευθερία της καλλιτεχνικής δημιουργίας δεν ανέχεται τη διενέργεια λογοκρισίας³⁵ ή άλλου παρόμοιου προληπτικού ελέγχου.

---

³² Βλ. Δαγτόγλου Π., Ατομικά Δικαιώματα, τόμος Α', 1991, σελ. 656-657.

³³ Βλ. άρθρο 3 του ν.446/1937 περί θεάτρου και άρθρο 3 ν.Γ. 1108/1942.

³⁴ Έτσι το άρθρο 5 του α.ν. 955/1937 «περί τροποποιήσεως και συμπληρώσεως του 445/37 Α.Ν. περί τροποποιήσεως, συμπληρώσεως και κωδικοποιήσεως των περί κινηματογραφικών διατάξεων».

³⁵ Για τέτοια λογοκρισία προβλέπει το άρθρο 3 του α.ν. 446/1937 «περί θεάτρου». Για την απαγόρευση της λογοκρισίας στην κινηματογραφική τέχνη βλ. άρθρο 2 παρ. 1 εδ. 2 του ν. 1597/1986 – «προστασία και ανάπτυξη της κινηματογραφικής τέχνης, ενίσχυση της ελληνικής κινηματογραφίας και άλλες διατάξεις».

Εξαιρέση από αυτόν τον κανόνα είναι δυνατή, όταν δεν είναι δυνατή αλλιώς η προστασία άλλου εννόμου αγαθού, το οποίο προστατεύεται από το Σύνταγμα³⁶.

2. Ελευθερία κυκλοφορίας έργων τέχνης

Δεύτερη έκφανση του περιεχομένου της ελευθερίας της τέχνης είναι ελευθερία τη κυκλοφορίας των έργων τέχνης. Χωρίς αυτήν, η ελευθερία παραγωγής τους θα ήταν άσκοπη. Ποιος θα ήταν ο λόγος έκφρασης των ιδεών του καλλιτέχνη και η παραγωγή έργων τέχνης, αν ήταν ανεπίτρεπτη η κυκλοφορία αυτών; Άλλωστε, το ίδιο το Σύνταγμα κατοχυρώνει το δικαίωμα της ελεύθερης κυκλοφορίας και διάδοσης ιδεών. Στο άρθρο 14 παρ. 1 του Συντάγματος, καθιερώνεται το δικαίωμα καθενός να εκφράζει και να διαδίδει προφορικά, γραπτά και δια του τύπου τους στοχασμούς του, τηρώντας τους νόμους του κράτους. Το δικαίωμα αυτό, όπως έχει ήδη αναφερθεί παραπάνω, έχει και ο ίδιος ο καλλιτέχνης. Η ελευθερία κυκλοφορίας σημαίνει την ελευθερία του καλλιτέχνη να παρουσιάζει τα έργα του στο κοινό. Εκδηλώσεις αυτής της ελευθερίας είναι το δικαίωμα για τη συγκρότηση εκθέσεων έργων τέχνης, για την εκτέλεση έργων μουσικής, για την προβολή κινηματογραφικών ταινιών, τη δημοσίευση λογοτεχνικών έργων, κ.ο.κ. Από διαφορετική οπτική γωνία, παρατηρείται η λεγόμενη «εκτέλεση ζωντανής τέχνης», όπως είναι, για παράδειγμα, μια θεατρική ζωντανή παράσταση ή μια συναυλία. Σε τέτοιες περιπτώσεις, οι καλλιτέχνες – εκτελεστές δημιουργούν ένα έργο τέχνης και ταυτόχρονα το παρουσιάζουν στο κοινό.

---

³⁶ Βλ. Δαγτόγλου, Ατομικά Δικαιώματα Α', 1991, σελ. 657.

Για παράδειγμα, υποβολή κάθε κινηματογραφικής ταινίας στην ειδική επιτροπή νεότητας για την κατάταξή της σε μια από τις κατηγορίες του νόμου, με σκοπό την προστασία της νεότητας και της παιδικής ηλικίας.

Στην ελευθερία διάδοσης και κυκλοφορίας των έργων τέχνης αντιβαίνει κάθε απαγόρευση παρουσίασής της στο κοινό³⁷ ή η εξάρτηση μιας τέτοιας δραστηριότητας από προηγούμενη διοικητική άδεια³⁸. Αντίθετη περίπτωση είναι εκείνη, στην οποία η λήψη προηγούμενης διοικητικής άδειας είναι αναγκαία, κυρίως για λόγους ασφάλειας του κοινού³⁹ και κάθε φορά για λόγους και κριτήρια συνταγματικά θεμιτά. Επίσης, δεν αντιβαίνει στην ελευθερία κυκλοφορίας των έργων τέχνης η απαγόρευση εγκατάσταση θεάτρων, κινηματογράφων ή άλλων αιθουσών εκτέλεσης έργων τέχνης σε χώρους κοινόχρηστους⁴⁰, όπως επιτρέπεται και η απαγόρευση διαταραχής της κοινής ησυχίας, προπάντων τη νύχτα και σε περιοχές κατοικιών ή νοσηλευτηρίων. Στις τελευταίες αυτές περιπτώσεις, η διενέργεια τέτοιων πράξεων συνιστά υπέρβαση των ορίων του δικαιώματος. Η υπέρβαση αυτή είναι παραβατική, καθώς θίγει δικαιώματα τρίτων και την ρήτρα της κοινωνικότητας, την προάσπιση των οποίων απαιτούν τα άρθρα 5 παρ. 1 και 25 παρ. 1 του Συντάγματος.

Στην ελευθερία κυκλοφορίας έργων τέχνης συγκαταλέγεται και η εξουσία του καλλιτέχνη και ιδιοκτήτη αυτών να τα διαθέτει, και να τα πωλεί ή να τα αποστέλνει ελεύθερα. Η ελευθερία αυτή έμμεσα κατοχυρώνει και θεμελιώνει συνταγματικά την πνευματική ιδιοκτησία. Χωρίς την προστασία και το σεβασμό της τελευταίας, οι πνευματικοί δημιουργοί στερούνται των υλικών προϋποθέσεων της εργασίας τους.

---

³⁷ Έτσι και το άρθρο 1 του ν.δ. 1108/1942 «περί τροποποιήσεως, συμπληρώσεως και κωδικοποιήσεως των περί ελέγχου θεατρικών έργων, κινηματογραφικών ταινιών, δίσκων γραμμοφώνου και βιβλίων διατάξεων» (Α'48) όπως τροποποιήθηκε με το άρθρο 1 του ν. 4485/1943 που απαγορεύει την παράσταση θεατρικών έργων που «1) καθάπτονται της χριστιανική ή άλλης ανεγνωρισμένης θρησκείας, 2) προσβάλλουν τα δημόσια ήθη ή οπωσδήποτε κρίνονται ακατάλληλα ή επιβλαβή δια το κοινόν ως υπονομεύοντα τας υγιείς παραδόσεις, το αίσθημα της κοινωνικής ευπρέπειας και τα συμφέροντα του ελληνικού λαού, 3) αποβλέπουν στον προπαγανδισμό αντικοινωνικών, αναρχικών ή άλλων ανατρεπτικών ιδεών» Πρβλ. άρθρο 2 του α.ν. 446/1937 «περί θεάτρων».

³⁸ Έτσι και το άρθρο 3 του ν.δ. 1108/1942, όπως τροποποιήθηκε με το άρθρο 3 του α.ν. 485/1937.

³⁹ Βλ. άρθρο 1 επ. α.ν. 445/1937 «περί τροποποιήσεως, συμπληρώσεως, κωδικοποιήσεως των περί κινηματογράφου διατάξεων». Πρβλ. άρθρο 419 ΠΚ.

⁴⁰ Βλ. άρθρο 1 ν.δ. 917/1971 «περί εγκαταστάσεως δημοσίων εν γένει θεαμάτων εις κοινόχρηστους χώρους».

3. Πρόσβαση του κοινού στα έργα τέχνης

Κατά μία άποψη⁴¹, η ελευθερία κυκλοφορίας των έργων τέχνης είναι ιδιαίτερη περίπτωση της ελευθερίας διάδοσης των καλλιτεχνικών ιδεών. Μάλιστα, η ελευθερία αυτή ταυτίζεται με την ελευθερία απόλαυσης των έργων τέχνης. Η τελευταία είναι η τρίτη ειδικότερη έκφανση της ελευθερίας της τέχνης. Η ελευθερία τέχνης είναι ελευθερία πρωταρχικά του καλλιτέχνη – δημιουργού, αλλά και του φιλότεχνου κοινού. Ο καλλιτεχνικός χώρος κατέχει σημαντικό τμήμα της γενικότερης πνευματικής ζωής του ανθρώπου. Στον καλλιτεχνικό χώρο ασκούνται τα μη σύμφυτα αλλά και τα σύμφυτα προς αυτόν δικαιώματα, καλλιτεχνικής δημιουργίας, απόλαυσης των έργων τέχνης κλπ.⁴² Κάθε φορά που θίγεται το δικαίωμα παρουσιάσεως ενός έργου τέχνης, δεν προσβάλλονται μόνο δικαιώματα του δημιουργού, αλλά και δικαιώματα του κοινού. Επομένως, το δικαίωμα στην ελεύθερη τέχνη μπορούν να επικαλεσθούν και μέλη του κοινού. Αντιθέτως, το δικαίωμα δεν επιτρέπει στο κοινό να έχει την αξίωση για δωρεάν πρόσβαση στους χώρους, όπου γίνεται η παρουσίαση έργων τέχνης. Και αυτό γιατί η είσπραξη εισιτηρίου (εύλογου, δηλαδή αντίστοιχου προς το κόστος παραγωγής και χωρίς σκοπό να περιορίσει την πρόσβαση του κοινού) σε αρχαιολογικούς χώρους, θέατρα, εκθέσεις ζωγραφικής, πινακοθήκες, κλπ. είναι επιτρεπτή⁴³.

Αντίθετα, η απαγόρευση εισόδου του κοινού σε χώρους, όπου γίνεται η κυκλοφορία και η παρουσίαση καλλιτεχνικών έργων, είναι αντισυνταγματική. Εξαίρεση αποτελούν εκείνες οι περιπτώσεις, στις οποίες προβλέπεται και αναγνωρίζεται συνταγματικά η προστασία της

---

⁴¹ Όπως αυτή εκφράζεται στο βιβλίο Α. Δημητρόπουλου, *Συνταγματικά Δικαιώματα*, Αθήνα 2004, σελ. 175.

⁴² Εδώ συγκαταλέγονται συνταγματικά δικαιώματα γενικότερου περιεχομένου, τα οποία, όταν προσλαμβάνουν περιεχόμενο καλλιτεχνικής φύσης, εξειδικεύονται και εμφανίζονται ως δικαιώματα καλλιτεχνικού χώρου. Τέτοια είναι η ελευθερία του καλλιτεχνικού τύπου, η ίδρυση εκπαιδευτηρίων τέχνης, η ελευθερία διδασκαλίας της τέχνης, κλπ.

⁴³ Η άποψη αυτή στηρίζεται συνταγματικά στο άρ. 22 και στο κατοχυρωμένο από το Σύνταγμα, δικαίωμα εκείνων που εργάζονται σε τέτοιους χώρους να αξιώνουν αμοιβή για την εργασία τους. Η αμοιβή αυτή καλύπτεται από το εύλογο εισιτήριο που εισπράττει η διοίκηση τέτοιων χώρων από το φιλοθεάμον κοινό.

νεότητας⁴⁴ και της παιδικής ηλικίας από θεάματα, τα οποία κρίνονται ως βλαπτικά για νέους κάτω από ορισμένη ηλικία⁴⁵. Ανάλογοι περιορισμοί μπορούν να θεμελιωθούν και σε λόγους προστασίας της δημόσιας υγείας, η οποία, επίσης, προστατεύεται από το Σύνταγμα⁴⁶.

Σε περίπτωση που σε Έλληνες πολίτες ή διαμένοντες στη χώρα αναγνωριστεί η απαλλαγή από την υποχρέωση πληρωμής εισιτηρίου κατά την είσοδο σε μουσεία, αρχαιολογικούς χώρους, κλπ, ανάλογη ευνοϊκή ρύθμιση θα πρέπει να υπάρξει για τους κοινοτικούς αλλοδαπούς. Η επιβολή της αντίθετης υποχρέωσης για πληρωμή του εισιτηρίου στους τελευταίους, παραβαίνει κατ' αρχήν τον θεμελιώδη κανόνα του Ευρωπαϊκού Κοινοτικού Δικαίου που απαγορεύει κάθε διάκριση, άμεση ή έμμεση, λόγω ιθαγενείας.⁴⁷

Το ζήτημα που προκύπτει από τα παραπάνω είναι σχετικά με το ποιος έχει το δικαίωμα να ασκήσει τις παραπάνω ελευθερίες και ποιος μπορεί να αποκτήσει το δικαίωμα στην τέχνη. Ποιος, λοιπόν, έχει δικαίωμα κτήσης και άσκησης των ελευθεριών που εμπίπτουν στο δικαίωμα στην ελεύθερη τέχνη; Ποιοι είναι οι φορείς της ελευθερίας αυτής;

---

⁴⁴ Άρθρο 21, παρ. 1 και 3 του Συντάγματος.

«Η οικογένεια, ως θεμέλιο της συντήρησης και παραγωγής του έθνους, καθώς και ο γάμος, η μητρότητα και η παιδική ηλικία τελούν υπό την προστασία του κράτους» και «Το κράτος μεριμνά για την υγεία των πολιτών και παίρνει ειδικά μέτρα για την προστασία της νεότητας, του γήρατος, της αναπηρίας και για την περίθαλψη των απόρων».

⁴⁵ Βλ. άρθρο 36 ν. 1597/1986 για τον κινηματογράφο και άρθρο 6 νδ. 1108/1942 για το θέατρο.

⁴⁶ Βλ. άρθρο 23 παρ. 3 του Συντάγματος.

⁴⁷ Βλ. Δαγτόγλου Π., Ατομικά Δικαιώματα, τόμος Α, 1994, σελ. 659 (Πρβλ. υπόθεση 12/91), Η Επιτροπή των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων προσέφυγε γι' αυτό το λόγο κατά της Ελλάδος. Η κοινή απόφαση των Υπουργών Οικονομικών και Πολιτισμού της 1/8.3.91 καθιέρωσε εν τω μεταξύ ενιαία τιμή εισιτηρίων.

Ε. ΧΑΡΑΚΤΗΡΙΣΤΙΚΑ ΤΟΥ ΔΙΚΑΙΩΜΑΤΟΣ

1. Φορείς και κτήση

Όπως έχει ήδη αναφερθεί, η ικανότητα κτήσης των συνταγματικών δικαιωμάτων ταυτίζεται με την ικανότητα δικαίου, ικανότητα που έχει κάθε φορά φυσικό πρόσωπο από τη γέννηση μέχρι το θάνατό του, αλλά και κάθε νομικό πρόσωπο, από τη στιγμή της ίδρυσής του. Αναλόγως, κάθε πολίτης και μέλος του κοινωνικού συνόλου είναι ικανός να έχει δικαιώματα και υποχρεώσεις. Οπότε, η ελευθερία της τέχνης μπορεί να αναγνωριστεί σε κάθε άνθρωπο⁴⁸. Φορείς της ελευθερίας της τέχνης είναι κατ' αρχήν τα φυσικά πρόσωπα. Από τη στιγμή της γέννησής του, και σε όλη τη διάρκεια της ζωής του, κάθε φυσικό πρόσωπο είναι σε θέση να δημιουργήσει και να εκφραστεί καλλιτεχνικά. Έτσι, φορέας του δικαιώματος στην τέχνη, είναι κάθε φυσικό πρόσωπο που δημιουργεί, κυκλοφορεί, εκτελεί ή απολαμβάνει έργα τέχνης. Γενικά, κάθε φυσικό πρόσωπο που είναι σε θέση να εκφράσει και να διαδώσει τις ιδέες του, πνευματικής, καλλιτεχνικής κλπ. φύσεως, απολαμβάνει τις ελευθερίες που του παρέχει το δικαίωμα στην τέχνη και τις αξιώσεις που δύναται να ασκήσει και οι οποίες προκύπτουν από τις 3 διαστάσεις του περιεχομένου του δικαιώματος, που θα αναλυθούν παρακάτω:

Διακρίσεις ανάμεσα στα φυσικά πρόσωπα που έχουν το δικαίωμα στην τέχνη δεν είναι επιτρεπτές και αντιμετωπίζονται ως αντισυνταγματικές. Ειδικότερα, ικανότητα κτήσης έχουν τόσο οι ημεδαποί αλλά και οι αλλοδαποί, καθώς τα φυσικά πρόσωπα εν γένει έχουν αυτήν την ικανότητα, ανεξάρτητα από διαχωρισμούς φυλετικούς, θρησκευτικούς, κλπ., Την ίδια αντιμετώπιση έχει και ο ανήλικος, ο οποίος μπορεί να επικαλεστεί τα δικαιώματα που κατοχυρώνει το Σύνταγμα για την ελεύθερη τέχνη όμως και ο ενήλικος.

---

⁴⁸ Ανάλογη είναι αρχή της βασικής ισχύος των συνταγματικών δικαιωμάτων για όλους τους ανθρώπους, κατ' αρχήν χωρίς περιορισμούς.

2. Κτήση και άσκηση

Η ικανότητα άσκησης των συνταγματικών δικαιωμάτων ταυτίζεται με την ικανότητα προς δικαιοπραξία του ουσιαστικού δικαίου. Προϋποθέτει πνευματική ωριμότητα, ψυχική υγεία, κ.ο.κ., ώστε το πρόσωπο να είναι σε θέση να αναγνωρίσει και τις συνέπειες που ενδεχομένως έχει η άσκηση του δικαιώματος. Κατ' αρχήν, γίνεται δεκτό ότι μόνο τα φυσικά πρόσωπα μπορούν να ασκήσουν τις εξουσίες που προκύπτουν από την ελευθερία της τέχνης, και αυτό γιατί είναι μια δραστηριότητα σύμφυτη προς τον εσωτερικό κόσμο και τον ψυχικό του ανθρώπου και γενικότερα προς την ανθρώπινη φύση, την οποία εκφράζει.⁴⁹

Όσον αφορά τα νομικά πρόσωπα, αυτά δεν είναι τελείως αποκομμένα από το δικαίωμα στην ελεύθερη τέχνη. Αναγνωρίζεται ότι δικαιώματα επί των έργων τέχνης είναι δυνατόν να ανήκουν σε νομικά πρόσωπα⁵⁰. Τα νομικά πρόσωπα έχουν επί των έργων τέχνης, συνήθως, δικαιώματα ιδιοκτησιακού περιεχομένου ή γενικότερα εξουσίες εκμετάλλευσης τέτοιων έργων⁵¹. Γίνεται δεκτή ότι έχουν και ικανότητα άσκησης των αντίστοιχων δικαιωμάτων.

3. Διαστάσεις του περιεχομένου του δικαιώματος

- α) Αμυντικό
- β) Προστατευτικό
- γ) Διασφαλιστικό

Σε κάθε περίπτωση, οι φορείς της ελευθερίας της τέχνης έχουν το δικαίωμα να στραφούν κατά του κράτους, κάθε φορά που το τελευταίο

---

⁴⁹ Βλ. ίδια άποψη Αν. Δημητρόπουλος, *Συνταγματικά Δικαιώματα*, Αθήνα 2004, σελ. 175.

⁵⁰ Πρόκειται για νομικά πρόσωπα όπως είναι οι εταιρίες παραγωγής δίσκων, θέατρα, αίθουσες συναυλιών, εκδοτικοί οίκοι, φωτογραφικές εταιρίες, εταιρίες κινηματογραφικής παραγωγής, κ.ο.κ.

⁵¹ Είναι συνήθως νομικά πρόσωπα που αναλαμβάνουν και χρηματοδοτούν την παραγωγή και την κυκλοφορία καλλιτεχνικών έργων.

με τις ενέργειές της θίγει την ελευθερία αυτή. Ειδικότερα, οι φορείς της συνταγματικά κατοχυρωμένης ελευθερίας της τέχνης, έχουν την αξίωση κατά του κράτους να μην προβαίνει το τελευταίο σε πράξεις που παρεμποδίζουν την άσκηση των δικαιωμάτων τους. Είναι ο «status negativus» του δικαιώματος, βάσει του οποίου το κράτους υποχρεώνεται σε παράλειψη τέτοιου είδους πράξεων.

Το ζήτημα που τίθεται είναι αν οι αξιώσεις αυτές στρέφονται μόνο κατά του κράτους ή και κατά των ιδιωτών. Είναι το ζήτημα της «τριτενέργειας» ή καλύτερα της «διαπροσωπικής ενέργειας» των συνταγματικών δικαιωμάτων. Τριτενέργεια είναι η εφαρμογή και η ενέργεια των συνταγματικών δικαιωμάτων προς τρίτους. Σύμφωνα με την παραδοσιακή θεωρία που ίσχυε παλαιότερα, τα συνταγματικά δικαιώματα φορούν μόνο τη γενική σχέση πολίτη – κράτους. Κατοχυρώνονται δηλαδή, υπέρ των πολιτών και στρέφονται μόνο κατά τους κράτους, για να προστατευθούν οι ιδιώτες από επιθετικές ενέργειες του τελευταίου. Αντίθετα, σήμερα, η σύγχρονη θεωρία καταλήγει σε διαφορετικό συμπέρασμα. Το Σύνταγμα, σήμερα, καθιερώνει στο άρθρο 25 παρ. 1, εδάφιο γ⁵² την λεγόμενη τριτενέργεια και καταργεί το διάφραγμα της παραδοσιακής θεωρίας. Στην ουσία, η «τριτενέργεια» της παραδοσιακής θεωρίας είναι η «διαπροσωπική ενέργεια» της σύγχρονης θεωρίας. Και αυτό γιατί, αν δούμε ενοποιημένη την έννομη τάξη, όπως την δέχεται η σύγχρονη θεωρία, το ζήτημα της τριτενέργειας εξαφανίζεται πλέον καθώς ο νέος κανόνας δικαίου είναι η διαπροσωπική ενέργεια. Το Σύνταγμα δεν ξεχωρίζει τη σχέση ιδιωτών με το κράτος από τη σχέση των ιδιωτών μεταξύ τους και έχει για τις δύο σχέσεις ίδια αντιμετώπιση, όσον αφορά την εφαρμογή του αμυντικού περιεχομένου

---

⁵² «Τα δικαιώματα αυτά (εννοείται τα συνταγματικά κατοχυρωμένα) ισχύουν στις σχέσεις μεταξύ ιδιωτών στις οποίες προσιδιάζουν».

των συνταγματικών δικαιωμάτων⁵³. Τι γίνεται, όμως, συγκεκριμένα με το δικαίωμα στην τέχνη; Ποιος είναι ο ρόλος του αμυντικού περιεχομένου του δικαιώματος;

Κατ' αρχήν η ελευθερία της τέχνης ως αμυντικό δικαίωμα, στρέφεται κατά του κράτους, με τον τρόπο που αναφέρθηκε παραπάνω. Η ελευθερία της τέχνης και το δημοκρατικό πολίτευμα, μέχρις ένα σημείο, βαίνουν παράλληλα. Δεν είναι τυχαίο ότι πολύ συχνά, στα ολοκληρωτικά καθεστώτα περιορίζουν την ελευθερία της τέχνης και επιβάλλουν «επίσημους» τρόπους καλλιτεχνικής έκφρασης. Ως αμυντικό δικαίωμα, η ελευθερία της τέχνης στρέφεται, όχι μόνο κατά τους κράτους, αλλά και κατά οποιαδήποτε άλλης δημόσιας ή ιδιωτικής εξουσίας. Δηλαδή, με λίγα λόγια, το άρθρο 25 παρ. 1 εδάφιο γ εφαρμόζεται ειδικά και για το δικαίωμα της τέχνης. Αναγνωρίζεται, λοιπόν, στην ελευθερία της τέχνης η διαπροσωπική ενέργεια και η δυνατότητα εφαρμογής όχι μόνο στη γενική κυριαρχική σχέση μεταξύ κράτους και ιδιωτών, αλλά και στη γενική διαπροσωπική σχέση των ιδιωτών μεταξύ τους. Ο φορέας της ελευθερίας της τέχνης έχει τις αξιώσεις που αναφέρθηκαν παραπάνω όχι μόνο όταν το κράτος θίγει το δικαίωμά του, αλλά και όταν αυτό θίγεται από επιθετικές ενέργειες άλλων ιδιωτών.

Όλα τα παραπάνω σχετίζονται με την αμυντική διάσταση του περιεχομένου της ελευθερίας της τέχνης. Το Σύνταγμα αναγνωρίζει παράλληλα και την προστατευτική⁵⁴ διάκριση του περιεχομένου της ελευθερίας. Το προστατευτικό δικαίωμα στρέφεται προς το κράτος και

---

⁵³ Η σύγχρονη θεωρία είναι έκφραση της θεωρίας του μονισμού της έννομης τάξης, η οποία αντιμετωπίζει την έννομη τάξη ως ενιαίο σύνολο. Διαφορετική είναι η θεωρία του δυισμού, για την οποία η έννομη τάξη αποτελείται από δύο σύνολα. Ζήτημα τριτενέργειας των συνταγματικών δικαιωμάτων τίθεται μόνο αν γίνει δεκτή η θεωρία του δυισμού για την έννομη τάξη.

⁵⁴ Το προστατευτικό περιεχόμενο των συνταγματικών δικαιωμάτων ταυτίζεται με το κοινωνικό κράτος.

ενεργοποιεί την παρέμβασή του για την προστασία της τέχνης από κάθε είδους απειλές. Το κράτος οφείλει να δραστηριοποιείται ενεργά κάθε φορά που εξωτερικοί παράγοντες απειλούν την ελευθερία της τέχνης. Η διάσταση αυτή του περιεχομένου της ελευθερίας εκδηλώνεται σ' εκείνες τις περιπτώσεις που η συνταγματικά καθιερωμένη ελεύθερη τέχνη απειλείται από οργανωμένες δυνάμεις, οι οποίες επιδιώκουν να επιβάλλουν μονοπώλιο ή ολιγοπώλιο στην αγορά και να επηρεάσουν την εξέλιξη της τέχνης προς ορισμένες κατευθύνσεις.

Ο συντακτικός νομοθέτης δεν αρκείται στην συνταγματική κατοχύρωση μόνο αυτών των διαστάσεων. Κατοχυρώνει συνταγματικά και την διασφαλιστική διάσταση του περιεχομένου της ελευθερίας της τέχνης⁵⁵. Το διασφαλιστικό περιεχόμενο των συνταγματικών δικαιωμάτων συνίσταται στην ενεργοποίηση του κράτους, το οποίο οφείλει να παρέχει στους φορείς των αντίστοιχων δικαιωμάτων ένα *minimum* σύνολο των αναγκαίων μέσων για την άσκηση των συνταγματικών δικαιωμάτων. Στρέφεται προς το κράτος και διακρίνεται στην εξασφαλιστική διάσταση, με το παραπάνω περιεχόμενο, και τη διεκδικητική, καθώς αναγνωρίζεται το δικαίωμα στους πολίτες να διεκδικούν τις παροχές του κράτους, ως ένα όριο βέβαια. Στην δεύτερη περίπτωση, ο πολίτης αναζητεί τη βελτίωση των ήδη εξασφαλισθέντων. Το εξασφαλιστικό περιεχόμενο μπορεί, ενδεχομένως, να στραφεί και προς τους ιδιώτες. Δεν ισχύει, βέβαια, το ίδιο στην περίπτωση της διεκδίκησης επιπλέον παροχών.

Ειδικά για την ελευθερία της τέχνης, εφαρμόζεται το άρθρο 16 παρ. 1 εδάφιο α' του Συντάγματος, όπου ορίζεται ότι το Κράτος έχει υποχρέωση να δραστηριοποιείται με σκοπό την ανάπτυξη και την προαγωγή της τέχνης. Το κράτος έχει υποχρέωση να διαμορφώνει την

---

⁵⁵ Βλ. άρθρο 16 παρ. 1 εδάφιο α' του Συντ.

έννομη τάξη κατά τρόπο πρόσφορο για την προαγωγή της τέχνης. Το κράτος όχι μόνο δικαιούται, αλλά υποχρεούνται να ασκεί την λεγόμενη «πολιτιστική πολιτική», χωρίς όμως να περιορίζει σε στεγανά όρια την τέχνη. Η σπουδαιότερη προσφορά του κράτους είναι η δημιουργία της κατάλληλης ατμόσφαιρας όχι μόνο για την ελεύθερη ανάπτυξη ιδεών και την έκφρασή της μέσω της τέχνης, αλλά και για την εκτίμηση της καλλιτεχνικής δημιουργίας. Παράλληλη είναι η υποχρέωση του κράτους για την πρόσφορη διδασκαλία της τέχνης, στο πλαίσιο της γενικής παιδείας, αλλά και σε ειδικά εκπαιδευτήρια, καθώς και την πρόσφορη προώθηση της τέχνης και των δημιουργιών της. Από την συνταγματική θεμελίωση αυτών των υποχρεώσεων προκύπτει και η ανάγκη για την λήψη μέτρων για την προστασία της πνευματικής ιδιοκτησίας⁵⁶ και των δικαιωμάτων του δημιουργού έργου τέχνης επί του δημιουργήματός του.

4. Οριοθέτηση και περιορισμοί

Το δικαίωμα της ελεύθερης τέχνης δεν πρέπει να εξετάζεται απομονωμένα, αλλά πρώτα σε σύγκριση με το σύνολο των συνταγματικών διατάξεων. Την ελευθερία της τέχνης οριοθετεί το ίδιο το Σύνταγμα, με το οποίο καθορίζεται και τα ευρύτερο δυνατό περιεχόμενο του δικαιώματος. Όπως ισχύει για όλα τα συνταγματικά δικαιώματα, έτσι και στην περίπτωση του δικαιώματος στην τέχνη, εφαρμόζεται το άρθρο 5 § 1 του Συντ. και πρέπει να λαμβάνεται υπόψη η οριοθετική τριάδα «δικαιώματα τρίτων – Σύνταγμα – χρηστά ήθη». Κατ' αρχήν, οποιοδήποτε ασκεί την ελευθερία στην τέχνη και τις εξουσίες που απορρέουν από αυτήν, οφείλει να σέβεται τα συνταγματικά κατοχυρωμένα δικαιώματα των άλλων μελών της κοινωνίας. Και αυτό γιατί η ελευθερία της τέχνης δεν ταυτίζεται με την «καλλιτεχνική ασυλία». Έχει ένα ευρύτατο περιεχόμενο, το οποίο,

---

⁵⁶ Βλ. Γ. Κουμάντο, πνευματική ιδιοκτησία, 1984.

όμως είναι απολύτως αναγκαίο να ασκείται εντός ορισμένων ορίων, για την εύρυθμη λειτουργία της έννομης τάξης. Όρια στην άσκηση της ελευθερίας της τέχνης θέτει και το ίδιο το Σύνταγμα, καθώς κατοχυρώνει συνταγματικά ορισμένες εξουσίες που δεν επιτρέπεται να προσβάλλονται. Ομοίως τα χρηστά ήθη αποτελούν γνώμονα για την ορθή άσκηση του δικαιώματος. Έτσι, δεν επιτρέπεται η εικονογράφηση ξένου τοίχου, η οποία θίγει το δικαίωμα άλλου στην ιδιοκτησία. Ομοίως είναι ανεπίτρεπτη η προσβολή τη προσωπικότητας ή της θρησκευτικής ελευθερίας τρίτου μέσω της τέχνης. Επίσης, πρέπει να λαμβάνονται υπόψη και οι γενικές ρήτρες του άρθρο 25.⁵⁷

Εκτός από τις οριοθετήσεις, στην ελευθερία της τέχνης εξετάζεται αν μπορούν να τεθούν περιορισμοί. Βέβαια, το άρθρο 16 δεν εισάγει περιορισμούς. Ωστόσο, γίνεται δεκτό ότι ο καλλιτέχνης οφείλει να σέβεται τις νομικές ρυθμίσεις που απορρέουν από τη συμβίωση με άλλους στα πλαίσια μίας κοινωνίας. Έτσι, οι γενικοί περιορισμοί που θέτουν οι νόμοι ισχύουν και τις τους δημιουργούς έργων τέχνης. Άλλωστε, το άρθρο 14 εισάγει τέτοιους περιορισμούς για όποιον εκφράζει ιδέες και στοχασμούς, κατηγορία στην οποία ανήκει και ο καλλιτέχνης.

Πέρα από τη γενική κυριαρχική ή κοινωνική σχέση, η ελευθερία της τέχνης υπόκειται σε περιορισμούς που υπάγονται στην αιτιώδη συνάφεια, και στο πλαίσιο της θεσμικής εφαρμογής της ελευθερίας σε ορισμένη ειδική έννομη σχέση; Στην γενική σχέση, οι περιορισμοί είναι ανεπίτρεπτοι. Αντίθετα, αν η ελευθερία της τέχνης ασκείται στο πλαίσιο μιας ειδικής σχέσης, πρέπει να εξετάζεται κάθε φορά η αιτιώδης συνάφεια του περιορισμού σε σχέση με τον θεσμό. Η αρχή του αιτιώδους των περιορισμών προκύπτει από την ταυτόχρονη συνταγματική κατοχύρωση δικαιωμάτων και θεσμών. Από την αρχή αυτή προκύπτει ότι επιτρεπτοί είναι μόνο οι αιτιώδεις περιορισμοί.

---

⁵⁷ Κοινωνικότητα, νομιμότητα, χρησιμότητα.

Αντίθετα, οι αναιτιώδεις είναι ανεπίτρεπτοι. Η αιτιώδης συνάφεια διαπιστώνεται ότι το περιοριζόμενο δικαίωμα είναι κοινά αντικειμενικά στοιχεία με το θεσμό. Σε τέτοια περίπτωση, ο περιορισμός είναι αιτιώδης και συνταγματικά επιτρεπτός.

5. Συνταγματική κατοχύρωση χωρίς επιφύλαξη νόμου

Ο περιορισμός της ελευθερίας θα πρέπει να προκύπτει από συνταγματικές διατάξεις είτε από το νόμο. Στην δεύτερη περίπτωση, το Σύνταγμα εκφράζεται υπέρ του νόμου και καθιερώνει τη λεγόμενη «επιφύλαξη νόμου»⁵⁸. Στις περιπτώσεις που συγκεκριμένη συνταγματική διάταξη περιλαμβάνει επιφύλαξη νόμου, δεν εισάγεται παραπέρα περιορισμός. Περιορισμοί εισάγονται μόνο από το ίδιο το Σύνταγμα. Εδώ η επιφύλαξη νόμου απλώς εξειδικεύει τη συνταγματική διάταξη. Δίνεται δηλαδή στον κοινό νομοθέτη το περιθώριο να εξειδικεύσει το περιεχόμενο μιας διάταξης ήδη περιλαμβανομένης στο Σύνταγμα. Με την επιφύλαξη νόμου, όταν αυτή δεν είναι ρητή, εισάγονται οι λεγόμενοι εγγενείς περιορισμοί, για τους οποίους δεν υπάρχει ρητή διατύπωση στο Σύνταγμα ούτε μπορούν να συναχθούν διαφορετικά. Η ελευθερία της τέχνης είναι ένα από τα ανεπιφύλακτα συνταγματικά δικαιώματα. Αυτό αποδεικνύει ότι η ελευθερία της τέχνης υπάγεται σ' εκείνα τα δικαιώματα, στα οποία ο κοινός νομοθέτης δεν μπορεί να θέσει οριοθετήσεις. Και αυτό γιατί ο κοινός νομοθέτης μπορεί να επέμβει και να εξειδικεύσει μια συνταγματικά κατοχυρωμένη ελευθερία μόνο όταν εξουσιοδοτείται ειδικά από τον συντακτικό νομοθέτη, δηλαδή όπου υπάρχει ειδική επιφύλαξη νόμου. Έτσι, στην ουσία, η ελευθερία δεν υπόκειται σε περιορισμούς, αλλά σε οριοθετήσεις που απορρέουν από το ίδιο το Σύνταγμα και το άρθρο 5.

---

⁵⁸ Βλ. άρθρο 9, παρ. 1: «όπως και όταν ορίζει ο νόμος». Ομοίως, άρθρο 11 παρ. 2. Επίσης, άρθρο 9 παρ. 2: «όπως νόμος ορίζει».

ΣΤ. ΕΙΔΙΚΑ ΘΕΜΑΤΑ

1. Ελευθερία τέχνης και θρησκεία

Σχετικά με το δικαίωμα της τέχνης είναι κάποια ειδικά θέματα, τα οποία εντάσσονται στις περιπτώσεις στάθμισης συμφερόντων, σύγκρουσης συμφερόντων, κλπ. Ένα από αυτά τα ειδικά θέματα είναι η σχέση της ελευθερίας της τέχνης με την θρησκευτική ελευθερία. Το ζήτημα που τίθεται είναι το κατά πόσο σχετίζεται η τέχνη με την θρησκεία. Ειδικότερα, το θέμα αυτό απασχολεί κάθε φορά που η τέχνη μέσω των έργων προβάλλει τη θρησκευτική ελευθερία και συνείδηση. Πολύ συχνά, η τέχνη προκαλεί και ενοχλεί, με την έννοια ότι θίγει τις ηθικές αρχές κάποιων ανθρώπων και ίσως να μην είναι τόσο ευχάριστη. Κατ' αρχήν, η τέχνη μέσω παιδείας οφείλει να διορθώνει και να επισημαίνει τα «κακώς κείμενα» της κοινωνίας. Σε τέτοιες περιπτώσεις, ίσως επιτρέπεται (και φυσικά είναι απολύτως λογικό) να δημιουργεί ορισμένες δυσaráσκειες στο κοινό. Σε καμία περίπτωση όμως, δε δικαιούται ο καλλιτέχνης να προσβάλλει τις θρησκευτικές πεποιθήσεις των πολιτών και γενικότερα, καμιά θρησκεία, με τις καλλιτεχνικές του δημιουργίες. Το ζήτημα γίνεται εντονότερο κάθε φορά που σε έργα τέχνης, εμπλέκονται θρησκευτικά ή και εθνικά σύμβολα. Κάθε φορά, τα όρια τίθενται από αντικειμενικά κριτήρια που απορρέουν από το σεβασμό που αξιώνει κάθε θρησκεία. Στις παραπάνω περιπτώσεις, τα δικαιώματα που συγκρούονται είναι εκείνα της ελευθερίας της τέχνης και εκείνα της ελευθερίας της θρησκευτικής συνείδησης⁵⁹. Η σύγκρουση δεν είναι νομική, καθώς δεν είναι δυνατόν και τα δύο δικαιώματα να ασκηθούν νόμιμα, χωρίς να δημιουργηθεί η πεποίθηση ότι το δίκαιο

---

⁵⁹ Αρ. 13 και αρ. 16 του Συντάγματος.

Βλ. και απόφαση ΜονΠρΑθ 17115-1988, ΕΔΔ 1989 για την ταινία «ο τελευταίος πειρασμός» του Μάρτιν Σκορτσέζε.

Όταν προσβάλλεται γνωστή θρησκεία είναι δυνατή η κατάσχεση κινημ/κής ταινίας. Το ίδιο ισχύει όταν θίγεται το πρόσωπο του ΠτΔ, προσβάλλεται η δημόσια αιδώς ή έρχονται στο φως πληροφορίες για την οργάνωση της χώρας ή σκοπός είναι η βίαιη ανατροπή του πολιτεύματος.

κάνει κάποιο λάθος που κατοχυρώνει και τα δύο. Η σύγκρουση είναι πραγματική και έχει ως αποτέλεσμα την προσβολή του δικαιώματος της θρησκείας⁶⁰.

2. Ελευθερία τέχνης και ιδιοκτησία

Πολύ συχνά, το δικαίωμα στην ελεύθερη τέχνη έρχεται σε αντίθεση με το δικαίωμα στην ιδιοκτησία. Παρατηρείται το φαινόμενο να γίνονται καλλιτεχνικές δημιουργίες στους εξωτερικούς τοίχους σπιτιών, χωρίς την άδεια του ιδιοκτήτη. Σε τέτοιες περιπτώσεις, πρέπει να εξεταστεί αν η ελευθερία της τέχνης έχει το δικαίωμα να εκφραστεί οπουδήποτε, ακόμη και σε ιδιωτικούς χώρους, χωρίς τη συγκατάθεση του ιδιοκτήτη. Η αντίθεση των δύο δικαιωμάτων θα επιλυθεί μέσω της θεσμικής εφαρμογής των συνταγματικών δικαιωμάτων. Αν ο περιορισμός του δικαιώματος στην ιδιοκτησία γίνεται στο πλαίσιο της γενικής διαπροσωπικής σχέσης, ο περιορισμός δεν είναι επιτρεπτός και ο φορέας του δικαιώματος δεν έχει την υποχρέωση να ανεχθεί τον περιορισμό της ιδιοκτησίας. Τι γίνεται, όμως, όταν ο καλλιτέχνης και ο ιδιοκτήτης συνδέονται με ορισμένη έννομη σχέση, όπως μίσθωση; Τότε, δεν εξετάζω την αιτιώδη συνάφεια μεταξύ του περιορισμού και του θεσμού. Δεν έχω θεσμό. Εξετάζω τον θεσμό μόνο αν έχω ειδική σχέση. Εδώ, βρίσκομαι ακόμη στο επίπεδο της γενικής διαπροσωπικής σχέσης.

3. Ελευθερία τέχνης και ελευθερία συμβάσεων – Παραγγελία έργων τέχνης

Η ελευθερία της τέχνης έρχεται, συχνά, σε σύγκρουση και με την ελευθερία των συμβάσεων. Τέτοιο ζήτημα τίθεται, κυρίως, στην περίπτωση της παραγγελίας έργων τέχνης και ειδικότερα, όταν ο

---

⁶⁰ Βλ. σχετικά απόφαση ΜονΠρΑθ 17115/1988 για την ταινία «Ο τελευταίος πειρασμός». Στη συγκεκριμένη περίπτωση, έγινε δίωξη για καθύβριση θρησκευάματος με βάση το άρθρο 199 Π.Κ.

καλλιτέχνης δημιουργεί με τρόπο διαφορετικό από εκείνον που του ορίζει ο αντισυμβαλλόμενος.

Το δικαίωμα στην τέχνη και η ελευθερία των συμβάσεων κατοχυρώνονται στο Σύνταγμα ως αρμονικά ασκούμενα και όχι αλληλοσυγκρουόμενα δικαιώματα. Κατ' αρχήν, η ελευθερία των συμβάσεων πράγματι δεν μπορεί να καταργεί την ελευθερία της τέχνης. Αυτό δε σημαίνει ότι ένα έργο τέχνης δε μπορεί να αποτελέσει αντικείμενο της ελευθερίας των συμβάσεων, γιατί είναι και αυτό ένα εμπορεύσιμο αγαθό, αλλά ότι αντικείμενο της σύμβασης δε μπορεί να είναι ο ίδιος το περιεχόμενο της ελευθερίας της τέχνης. Όμως, στην περίπτωση της παραγγελίας έργων τέχνης, η υποχρέωση του καλλιτέχνη να ακολουθήσει ορισμένες οδηγίες (π.χ. για την τεχνοτροπία) αντισταθμίζεται προς την υποχρέωση του άλλου μέρους προς καταβολή του τιμήματος. Οπότε, ο περιορισμός του δικαιώματος του καλλιτέχνη είναι απλός και όχι προσβολή, οπότε είναι επιτρεπτός από το Σύνταγμα, καθώς το αμυντικό δικαίωμα δεν θίγεται.

4. Σχετικά παραδείγματα υποθέσεων

Ωστόσο, ένα από τα σημαντικότερα ζητήματα που τίγονται είναι το ζήτημα της ελευθερίας της τέχνης προς τα χρηστά ήθη. Τι γίνεται λοιπόν όταν ένα καλλιτεχνικό έργο παραβιάζει τα χρηστά ήθη; Πως αντιμετωπίζουμε, δηλαδή, καταστάσεις όπως εκείνες, στις περιπτώσεις των οποίων ένα έργο τέχνης χρησιμοποιεί εθνικά ή θρησκευτικά σύμβολα, όταν έχει άσεμνο ή πορνογραφικό περιεχόμενο ή όταν θίγει την θρησκευτική συνείδηση πλήθους πολιτών ή προκαλεί θύελλα διαμαρτυριών από της πλευράς της εκκλησίας, εκκλησιαστικών οργανώσεων, πολιτών, κλπ;

Αυτό που πρέπει να εξηγηθεί, σε κάθε μία από τις παραπάνω περιπτώσεις, είναι η έννοια των χρηστών ηθών, όπως εμφανίζονται στην έννομη τάξη και έπειτα, η επίδραση αυτών στην ελευθερία της τέχνης.

Z. ΤΑ ΧΡΗΣΤΑ ΗΘΗ ΣΤΗΝ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΕΝΝΟΜΗ ΤΑΞΗ

1. Ορισμός της έννοιας

Τα χρηστά ήθη είναι αόριστη νομική έννοια, η οποία, πολύ συχνά, χρησιμοποιείται από το δίκαιο για την οριοθέτηση ή τον περιορισμό δικαιωμάτων ή τον καθορισμό ορισμένων τύπων συμπεριφοράς. Συνώνυμη έννοια είναι αυτή της κοινωνικής ηθικής. Ως κοινωνική ηθική νοείται το σύνολο των αντιλήψεων περί αγαθού και κακού που επικρατούν σε μία κοινωνία. Ιστορικά, πιθανότατα, εμφανίστηκε πρώτα με τη μορφή θρησκευτικών επιταγών το αγαθό ως αρεστό στο θεό και το κακό ως αποδοκιμαζόμενο απ' αυτόν. Σήμερα, η κοινωνική ηθική είναι πιο χειραφετημένη από τη θρησκεία, χωρίς η χειραφέτηση αυτή να είναι πάντα απόλυτη. Ο στενός σύνδεσμος του δικαίου με την κοινωνική ηθική είναι αναμφισβήτητος. Ακόμη και όσοι είχαν παλαιότερα τις περισσότερες αντιρρήσεις, παραδέχονται πλέον ότι το θετικό δίκαιο είναι σε μεγάλο βαθμό η έκφραση των αντιλήψεων για το αγαθό και το κακό που επικρατούν στην κοινωνία, εντός τη οποίας ισχύει και εφαρμόζεται το δίκαιο. Εξάλλου, δίκαιο και κοινωνική ηθική έχουν το κοινό γνώσιμα ότι οι ρυθμίσεις τους είναι για το κάθε υποκείμενο ετερόνυμες, δηλαδή πηγάζουν από μία εξωτερική πηγή, έξω από το ίδιο το δίκαιο.

Παράλληλη είναι η έννοια της ηθικής. Το δίκαιο και η ηθική δεν έχουν καμία αναγκαία σχέση, διότι η ηθική αποτελείται από κανόνες τεθειμένους από το ίδιο το υποκείμενο ενώ το δίκαιο τίθεται σε ισχύ

από τα νομοθετικά όργανα του κράτους. Εκείνο που διακρίνει το δίκαιο από την ηθική είναι η ετερονομία του πρώτου σε σχέση με την αυτονομία της δεύτερης. Επιπλέον, το δίκαιο διέπει πράξεις με εξωτερική επενέργεια, δηλαδή με αντίκτυπο στους άλλους, και όχι την εσωτερική σχέση των ανθρώπων, ενώ η ηθική ενδιαφέρεται πρώτιστα για το εσωτερικό μέρος των πράξεων, τα ελατήρια και το φρόνημα των δρώντων. Σήμερα, η άποψη αυτή δεν έχει τέτοιους υποστηρικτές. Και αυτό γιατί οι ανθρώπινες πράξεις αποτελούν ενιαίο σύνολο και δε μπορούν να διασπασθούν σε δύο εντελώς ξεχωριστά τμήματα.

Η έννοια των χρηστών ηθών διαφέρει από ηθικολογικές αντιλήψεις. Δεν σχετίζεται, λοιπόν, με την ηθική. Για τον καθορισμό των χρηστών ηθών δεν χρησιμεύουν οι αντιλήψεις περί ηθικής του δικάζοντος ή άλλων, αλλά η αντίληψη του εμφρόνως και ορθώς σκεπτόμενου κοινωνικού ανθρώπου. Έτσι, οι ηθικές αντιλήψεις του εφαρμοστή του Συντάγματος, των ενδιαφερομένων προσώπων ή ορισμένων κοινωνικών ομάδων δεν λαμβάνονται υπόψη κατά την κρίση του ζητήματος αν μια ανθρώπινη ενέργεια είναι σύμφωνη με τα χρηστά ήθη ή όχι⁶¹. Προέχον κριτήριο καθορισμού της έννοιας των χρηστών ηθών είναι αναμφίβολα η ηθική της Ορθόδοξης Χριστιανικής Εκκλησίας, από την οποία επηρεάζεται ή τουλάχιστον ..... ότι επηρεάζεται η πλειοψηφία του ελληνικού λαού.⁶²

Η έρευνα της έννοιας των χρηστών ηθών και του περιεχομένου αυτών είναι εξαιρετικά λεπτή.⁶³ Η νομοθεσία που συχνά περιλαμβάνει διατάξεις για δικαιοπραξίες που, όταν αντίκεινται στα χρηστά ήθη είναι άκυρες. Ωστόσο, οι εφαρμοστές αυτών των διατάξεων δεν είναι πάντοτε

---

⁶¹ Γ. Μπαλής, Γενικές Αρχές Αστικού Δικαίου, σελ. 182.

⁶² Βλ. Ράικος, Παραδόσεις Συνταγματικού Δικαίου, τεύχος Α, 1983, σελ. 104-108.

⁶³ Τούσης Αν., Εφημερίδα Ελλήνων Νομικών 23/226 για την «έννοια των χρηστών ηθών» σελ. 227 επ.

σύμφωνοι για το πότε μια δικαιοπραξία, ή γενικότερα ενέργεια, αντίκειται στα χρηστά ήθη. Αν ρίξει κανείς μια ματιά στη νομοθεσία των τελευταίων 200ετών, θα παρατηρήσει ότι πολλές φορές αυτή ασχολήθηκε μόνο με τον προσδιορισμό της έννοιας αυτής. Σ' εκείνες τις περιπτώσεις που κατέληγε σε κάποιο συμπέρασμα, είτε έδωσε ευρύ περιεχόμενο στην έννοια είτε δεν κατόρθωσε να διαχωρίσει τα χρηστά ήθη από τη συναλλακτική καλή πίστη. Τελικά, γίνεται δεκτό ότι τα χρηστά ήθη έχουν ευρύτερο περιεχόμενο από τη συναλλακτική καλή πίστη.

Η έννοια των χρηστών ηθών αναφέρεται σε όλους τους κλάδους του δικαίου. Παρακάτω, αναφέρονται ορισμένες διατάξεις, από τις οποίες προκύπτουν αρκετά σημαντικά στοιχεία, χρήσιμα για τον καθορισμό του περιεχομένου της έννοιας αυτής.

2. Τα χρηστά ήθη στο Αστικό Δίκαιο

Κατ' αρχήν, η έννοια των χρηστών ηθών είναι ιδιαιτέρως διαδεδομένη στο Αστικό Δίκαιο. Μάλιστα, χρησιμοποιείται ως γνώμονας για την εγκυρότητα των πράξεων και συμπεριφορών σε πληθώρα διατάξεων, όχι μόνο των Γενικών Αρχών του Αστικού Δικαίου, αλλά και των υπόλοιπων κλάδων,. Ένα από τα άρθρα που αναφέρονται στα χρηστά ήθη είναι το άρθρο 33 του ΑΚ⁶⁴, όπου ορίζεται ότι αλλοδαπή διάταξη, που αντίκειται στα χρηστά ήθη ή γενικό στη δημόσια τάξη, δεν εφαρμόζεται. Εδώ, η έννοια της δημόσιας τάξεως εκφράζει ένα σύνολο πρωταρχικής και θεμελιώδους σημασίας αρχών και αντιλήψεων, ηθικού, πολιτικού, κοινωνικού ή οικονομικού χαρακτήρα, οι οποίες διέπουν τη

---

⁶⁴ Βλ. Γεωργιάδης – Σταθόπουλος, ερμηνεία του ΑΚ Ι, Γενικές Αρχές, Σάκκουλας 1978, σελ. 59 επ.

ζωή στην Ελλάδα σε ορισμένο χρόνο.⁶⁵ Πρόκειται για μια έννοια γενική, αόριστη και μεταβλητή, η οποία περιλαμβάνει και τα χρηστά ήθη, χωρίς ωστόσο να εξαντλείται σ' αυτά. Ως «χρηστά ήθη» εννοούνται οι γενικές και θεμελιώδεις αντιλήψεις περί ηθικής που επικρατούν σ' ένα τόπο έναν ορισμένο χρόνο.⁶⁶ Ο όρος χρηστά ήθη του άρθρου 33 του ΑΚ συμπίπτει με την έννοια που δέχεται το ουσιαστικό δίκαιο⁶⁷, ενώ ο όρος «δημόσια τάξη» του ΑΚ 33 διαφέρει από τον ομόηχο όρο του ουσιαστικού δικαίου⁶⁸. Η αντίθεση μιας συγκεκριμένης διάταξης στα χρηστά ήθη ή τη δημόσια τάξη κρίνεται, κάθε φορά, με βάση αντικειμενικά κριτήρια και όχι με βάση τις υποκειμενικές αντιλήψεις του δικάζοντος.

Ιδιαίτερη πρακτική σημασία έχει η ρύθμιση του άρθρου 178 και 179 του Αστικού Κώδικα⁶⁹. Το άρθρο 178 ΑΚ αντιμετωπίζει ως άκυρη όποια δικαιοπραξία αντίκειται στα χρηστά ήθη. Σκοπός της διάταξης είναι να περιοριστεί η ιδιωτική βούληση σε όρια ηθικώς ανεκτά. Γι' αυτό και χρησιμοποιεί μια γενική και αόριστη ρήτρα. Για να καλύψει όλες τις πιθανές περιπτώσεις, ακόμα και αν δεν υπάρχει ειδικότερη ρύθμιση. Και στην περίπτωση αυτής της διάταξης, τα κριτήρια είναι αντικειμενικά. Ο προσδιορισμός μιας δικαιοπραξίας ως αντιβαίνουσας στα χρηστά ήθη γίνεται με γνώμονα κανόνες που έχουν εδραιωθεί στη συνείδηση του λαού ως κανόνες που αποδίδουν την ηθική. Ειδικότερα, κριτήριο είναι η κρίση του εμφρόνως και ορθώς σκεπτόμενου ανθρώπου. Εδώ, τα χρηστά ήθη είναι έννοια που συντίθεται από δύο ειδικότερα χαρακτηριστικά. Αρχικά, οι κανόνες που συνθέτουν την

---

⁶⁵ Βλ. και ΑΠ 203/1963, ΝοΒ 11, 1114-1115, 615/1969 ΝοΒ 18, 528 360/1970 ΝοΒ 18, 1161.

⁶⁶ Κρίσπης, ΙΔΔ-Γεν, σελ. 373-374.

⁶⁷ Μαριδάκης, ΙΔΔΙ, σελ. 368, Ομοίως, Κρίσπης, ΙΔΔ-Γεν., σελ. 375.

⁶⁸ Π.χ. από την έννοια όπως χρησιμοποιείται στο άρθρο 3 του ΑΚ

Βλ. Κρίσπης, ΙΔΔ-Γεν., σελ. 377, ΠρΒ. Ομοίως και Τσιτσόπουλο ΕΕΝ 30,77.

⁶⁹ Βλ. Γεωργιάδης - Σταθόπουλος, Ερμηνεία του ΑΚ - Γενικές Αρχές, σελ. 273 επ.

έννοια πρέπει να είναι ηθικοί, αλλά και να τυγχάνουν αναγνώρισης στην κοινωνία (κοινωνιολογική ισχύς). Η αντίθεση στα χρηστά ήθη πρέπει να προκύπτει από την ίδια τη δικαιοπραξία και ειδικότερα, είτε από το περιεχόμενό της είτε από το περιεχόμενο σε συνδυασμό με το σκοπό, τα κίνητρα των δικαιοπρακτούντων ή τα πραγματικά περιστατικά της υπόθεσης.

Αναφορά στα χρηστά ήθη γίνεται και στο άρθρο 179 ΑΚ. Εκεί, άκυρη ως αντικείμενη στα χρηστά ήθη είναι η δικαιοπραξία, με την οποία δεσμεύεται υπέρμετρα η ελευθερία του προσώπου ή κάποιος εκμεταλλεύεται την ανάγκη, την κουφότητα, την απειρία άλλου και συνομολογεί ή συνομολογεί ή λαμβάνει περιουσιακά οφέλη ως αντάλλαγμα με ορισμένη παροχή, η οποία είναι σε προφανή δυσαναλογία προς αυτά. Σε τέτοια περίπτωση, η δικαιοπραξίας είναι ειδικότερη περίπτωση της ανήθικης δικαιοπραξίας του άρθρου 178 ΑΚ.

Η έννοια των χρηστών ηθών χρησιμοποιείται στο άρθρο 281⁷⁰, ως κριτήριο όταν εξετάζεται η περίπτωση της καταχρηστικής άσκησης δικαιώματος. Η τελευταία υπάρχει, όταν η άσκηση του δικαιώματος υπερβαίνει προφανώς τα όρια που επιβάλλουν η καλή πίστη, τα χρηστά ήθη και ο οικονομικός ή κοινωνικός σκοπός του δικαιώματος. Εδώ, τα χρηστά ήθη χρησιμοποιούνται όπως τα ορίζει το άρθρο 178 αρ. 2 ΑΚ, δηλαδή, με την έννοια των επιδοκιμαζόμενων από την ηθική συνηθειών σ'έναν ορισμένο τύπο, χρόνο, εποχή και κύκλο ανθρώπων. Η διάταξη του ΑΚ 281 αντιμετωπίζεται ως διάταξη δημοσίας τάξεως και έχει ως σκοπό να καταπολεμήσει την κακοπιστία και την ανηθικότητα κατά την άσκηση παντός δικαιώματος.

---

⁷⁰ Βλ. Γεωργιάδης – Σταθόπουλος, Ερμηνεία του ΑΚ Ι – Γενικές Αρχές, σελ. 491 επ.

Στο τμήμα του Ενοχικού Δικαίου, ιδιαίτερη σημασία και χρησιμότητα έχει το άρθρο 919 ΑΚ⁷¹. Η διάταξη ορίζει ότι όποιος με πρόθεση ζημιώνει άλλο με τρόπο που αντιβαίνει στα χρηστά ήθη, έχει υποχρέωση προς αποζημίωση. Η διάταξη αυτή, με τη γενική ρήτρα των χρηστών ηθών, συμπληρώνει την ΑΚ 914 και επεκτείνει αδικοπρακτική ευθύνη στις περιπτώσεις που δεν προσβλήθηκε ορισμένο δικαίωμα ή έννομο συμφέρον ούτε παραβιάστηκε συγκεκριμένη διάταξη νόμου, όμως το αίσθημα του Δικαίου απαιτεί αποκατάσταση της ζημίας. Η έννοια των χρηστών ηθών, όπως και κάθε γενική ρήτρα, δεν επιδέχεται συγκεκριμένο ορισμό. Ωστόσο, η επιστήμη και η νομολογία δέχονται ότι πρόκειται για τις αντιλήψεις του χρηστώ και εμφρόνως σκεπτόμενου κοινωνικού ανθρώπου. Όπως έχει ήδη αναφερθεί παραπάνω, τα χρηστά ήθη διαφέρουν από την ατομική ηθική και ταυτίζονται με την ηθική που διαμορφώνεται σ' έναν ευρύτερο κύκλο προσώπων. Η αντίθεση στα χρηστά ήθη, ως προϋπόθεση του ΑΚ 919, είναι αντικειμενική. Εν τούτοις, πολύ συχνά, συνεκτιμάται και η εσωτερική στάση του δράστη. Έτσι, εξετάζονται στοιχεία, όπως αν ο δράστης ενήργησε από δόλο ή βαριά αμέλεια, αν βρισκόταν σε πραγματική ή νομική πλάνη κτλ.

3. Τα χρηστά ήθη στο Ποινικό Δίκαιο

Στο χώρο του Ποινικού Δικαίου, η έννοια των χρηστών ηθών αναφέρεται στο άρθρο 308 παρ. 2 ΠΚ⁷². Είναι το άρθρο, στο οποίο, για μοναδική φορά, αναφέρεται ρητώς η συναίνεση του παθόντος (εδώ στη σωματική βλάβη) ως λόγος άρσης του αδίκου. Η έννοια των χρηστών ηθών, εδώ, συμπίπτει ως προς το περιεχόμενο, με την αντίστοιχη του

---

⁷¹ Βλ. Γεωργιάδης – Σταθόπουλος,, Ερμηνεία του ΑΚ – Ενοχικό Δίκαιο, σελ. 722 επ.

⁷² Βλ. Ανδρουλάκης Ν., Ποινικόν Δίκαιον – Ειδικό Μέρος, Εγκλήματα κατά της ζωής, σελ. 133 επ.

αστικού δικαίου (άρθρο 281 ΑΚ). Συνήθως, ορίζεται ως περιλαμβάνουσα «παν ό,τι αντιστοιχεί εις το συναίσθημα ευπρεπείας των επιεικώς και δικαίως σκεπτόμενων». Το συναίσθημα αυτό αντιμετωπίζεται ως «αξιολογικό μέτρο» και όχι ως κοινωνικοψυχολογικό δεδομένο. Η αοριστία της συγκεκριμένης ρήτρας την καθιστά ξένο σώμα σε σχέση με το ποινικό δίκαιο, γι' αυτό και η αναφορά στη συναίνεση του παθόντος δεν μπορεί να έχει γενική ισχύ ως λόγος άρσης του αδίκου για εγκλήματα διαφορετικής κατηγορίας, μόνο και μόνο επειδή αναφέρεται ρητώς στο άρθρο 308 παρ. 2 ΠΚ.

4. Τα χρηστά ήθη στην Πολιτική Δικονομία

Η έννοια των χρηστών ηθών αναφέρεται και στο άρθρο 116⁷³ του Κώδικα Πολιτικής Δικονομίας. Η συγκεκριμένη διάταξη επιβάλλει μια ορισμένη δικονομική συμπεριφορά. Επιτάσσει την άσκηση των δικονομικών δυνατοτήτων σύμφωνα με τους κανόνες της καλής πίστεως και των χρηστών ηθών.⁷⁴ Η παράβαση αυτών των κανόνων επισύρει, κατά βάση, μόνο τις συνέπειες (δικονομικές) που επιβάλλει το δικονομικό δίκαιο. Τέτοιες συνέπειες είναι η ακυρότητα ή το απαράδεκτο μιας δικαστικής πράξεως, η καταδίκη του νικητή διαδίκου στα δικαστικά έξοδα⁷⁵, η αυτεπάγγελτη επιβολή χρηματικής ποινής στον παραβάτη των κανόνων περί χρηστών ηθών.⁷⁶

5. Τα χρηστά ήθη στη Διοικητική Δικονομία

Στο χώρο του Διοικητικού Δικαίου, ενδεικτική είναι η αναφορά στην έννοια των χρηστών ηθών στο άρθρο 42 του Κώδικα Διοικητικής

---

⁷³ Κεραμέας, Αστικό Δικονομικό Δίκαιο – Γενικό Μέρος, Εκδ. Σάκκουλα 1986.

⁷⁴ Βλ. και Μπέη, Πολιτική Δικονομία, το άρθρο 116 ΚΠολΔ, σελ. 595.

⁷⁵ ΚΠολΔ 185 αρ. 3.

⁷⁶ ΚΠολΔ 205 αρ. 2.

Δικονομίας⁷⁷. Η διάταξη αναφέρεται στην αρχή της καλόπιστης και ειλικρινούς διεξαγωγής της δίκης. Ειδικότερα, ορίζει ότι «οι διάδικοι, οι νόμιμοι αντιπρόσωποι, οι πληρεξούσιοι οφείλουν να ενεργούν σύμφωνα με τους κανόνες της καλής πίστης και των χρηστών ηθών, να τηρούν το καθήκον της αλήθειας και να αποφεύγουν ενέργειες που προδήλως παρεκκλίνουν τη δίκη». Την αρχή αυτή καθιερώνει αναλυτικότερα και ο Κώδικας Πολιτικής Δικονομίας⁷⁸, που προβλέπει και χρηματικές (μόνο)κυρώσεις. Την δικονομική κύρωση του απαραδέκτου δεν θέλησε να προβλέψει ούτε ο Κώδικας Διοικητικής Δικονομίας. Αντιθέτως, όρισε ως κύρωση στον μεν ιδιώτη διάδικο την επιβολή προστίμου, στην με διάδικο διοικητική αρχή την υποχρέωση να εγείρει πειθαρχική αγωγή κατά του εκπροσώπου της, ο οποίος παραβίασε την υποχρέωση καλής πίστεως⁷⁹.

6. Τα χρηστά ήθη στο Εμπορικό Δίκαιο

Για την έννοια χρηστών γίνεται λόγος και στο Εμπορικό Δίκαιο και ειδικότερα στο άρθρο 1 του ν. 146/1914 για τον αθέμιτο ανταγωνισμό⁸⁰. Εδώ, εξετάζεται ο θεμιτός ή αθέμιτος χαρακτήρας μιας ανταγωνιστικής πράξης.⁸¹ Το κριτήριο των χρηστών δεν μπορεί να καθοριστεί *a priori* ως προς την σύσταση εφαρμογής του, είναι όμως το καταλληλότερο κριτήριο για τη θέση τριών στην ανταγωνιστική ελευθερία. Και αυτό γιατί οι ειδικές συνθήκες τέλεσης της ανταγωνιστικής πράξης σε κάθε συγκεκριμένη περίπτωση καθώς και οι αντιλήψεις που επικρατούν σε δεδομένη χρονική στιγμή είναι

⁷⁷ Βλ. Δαγτόγλου, Διοικητικό Δικονομικό Δίκαιο 1994, σελ. 287, επ.

⁷⁸ Άρθρο 116 ΚΠολΔ

βλ. και άρθρο 19 παρ. 2 εδ. 2 ΚΔΔ

⁷⁹ Βλ. άρθρο 42, παρ. 3 εδ. 3 ΚΔΔ.

⁸⁰ «Απαγορεύεται κατά τους εμπορικούς, βιομηχανικούς ή γεωργικούς συναλλαγές πάσα προς τον σκοπόν ανταγωνισμού γινομένη πράξις αντικειμένη εις τα χρηστά ήθη».

⁸¹ Βλ. Ν. Ρόκα, Βιομηχανική Ιδιοκτησία, Εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα 2004, σελ. 182.

αποφασιστικής σημασίας για την αξιολόγηση της πράξης και επιτρεπτή ή απαγορευμένης. Κατά τη διάταξη του άρθρου 1 ν.146/1914, η έννοια των χρηστών ηθών δεν έχει σχέση με την ηθική. Το περιεχόμενό της προσδιορίζεται από το αντικείμενο, το οποίο καλείται να ρυθμίσει, δηλαδή τον οικονομικό ανταγωνισμό.

7. Τα χρηστά ήθη στο Ελληνικό Σύνταγμα

Από τα παραπάνω, συμπεραίνει κανείς ότι η έννοια των χρηστών ηθών είναι ιδιαίτερα διαδεδομένη στο δίκαιο και μάλιστα, ότι χρησιμοποιείται συχνά ως κριτήριο για την ορθότητα μιας ενέργειας ή συμπεριφοράς. Το ίδιο συμβαίνει και στο χώρο το τυπικού δικαίου. Το Σύνταγμα έχει πολύ συχνά ως γνώμονα τα χρηστά ήθη. Αρχικά, στο κυβερνητικό σχέδιο του Συντάγματος, χρησιμοποιήθηκε, σύμφωνα με το γερμανικό πρότυπο, ο όρος «ηθικός νόμος», ο οποίος αντικαταστάθηκε από τον όρο «χρηστά ήθη». Ο όρος «χρηστά ήθη» είναι βέβαια προφανώς ορθότερος. Και αυγό γιατί είναι λιγότερο αόριστος από τον όρο «ηθικός νόμος», λόγω της αοριστίας του θα δημιουργούσε περισσότερα πρόβλημα κατά την ερμηνεία των διατάξεων, όπου χρησιμοποιείται. Τα χρηστά ήθη και ο τρίτος και τελευταίος περιορισμός του θεμελιώδους δικαιώματος⁸². Κατ' άλλη άποψη⁸³, είναι το τρίτο επίπεδο της οριοθετικής (και όχι περιοριστικής) τριάδας του άρθρου 5 του Συντάγματος.

Όπως έχει ήδη αναφερθεί, τα χρηστά ήθη διαφέρουν από ηθικολογικές αντιλήψεις. Επιπλέον, δεν αποτελούν νομική βάση οπισθοδρόμησης. Τα χρηστά ήθη δεν καθορίζουν την εξέλιξη της κοινωνίας, αλλά το αντίθετο. Οποιαδήποτε διαφορετική αντίληψη είναι

---

⁸² Βλ. Ράικος Α., Συνταγματικό Δίκαιο – Θεμελιώδη Δικαιώματα, β' τομος, 2^η έκδοση, Εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα 2002.

⁸³ Βλ. Αν. Δημητρόπουλου, Συνταγματικά Δικαιώματα, Αθήνα 2004, σελ. 63.

ιστορικό λάθος. Ως «χρηστά ήθη» εννοείται, εδώ, η τίμια συμπεριφορά, η συμπεριφορά, δηλαδή, το τίμιου ανθρώπου, εκείνου που δεν θα ξεγελάσει τον άλλον. Δεν είναι, άλλωστε, τυχαίο, ότι στα λατινικά η έννοια αποδίδεται με τον όρο «καλά ήθη». Γύρω από το θέμα των χρηστών ηθών γίνεται η πιο έντονη θεωρητική διαμάχη. Γύρω από το θέμα των χρηστών ηθών γίνεται η πιο έντονη θεωρητική διαμάχη. Συμπέρασμα που τίθεται είναι ότι ορθή είναι η παραπάνω άποψη, βάσει της οποίας τα χρηστά ήθη αποτελούν οριοθετική ρήτρα, όπως τα δικαιώματα των τρίτων και το Σύνταγμα.

Το ζήτημα που τίθεται είναι αν τα χρηστά ήθη έχουν γενικό χαρακτήρα και εφαρμόζονται για κάθε δικαίωμα ή ισχύουν ως ρήτρα μόνο για το δικαίωμα της ελεύθερης ανάπτυξης της προσωπικότητας, για το οποίο αναφέρονται ρητώς. Το ερώτημα αυτό, βέβαια, δεν αφορά τα θεμελιώδη δικαιώματα που ρητά εμπεριέχουν αυτήν την οριοθέτηση. Το επιχείρημα ότι τα χρηστά ήθη, ως γενική ρήτρα υποχωρούν έναντι των ειδικών διατάξεων δεν πείθει,⁸⁴ ούτε βέβαια και το επιχείρημα από τον *a contrario* αναφορά των χρηστών ηθών στο άρθρο 13 παρ. 3 εδ. β. Άλλωστε, και στο άρθρο 16 αναφέρεται το Σύνταγμα, χωρίς αυτό να σημαίνει ότι δεν εφαρμόζεται και ως γενική οριοθέτηση για όλα τα θεμελιώδη δικαιώματα. Τα χρηστά ήθη, ως γενική οριοθέτηση, εφαρμόζεται σε κάθε περίπτωση και συντρέχει με τις ειδικότερες ρυθμίσεις, χωρίς να αποκλείεται από αυτές. Μάλιστα, η γενική ρήτρα των χρηστών ηθών, για την αποτροπή κάθε ανήθικης θεμελιώδους δικαιώματος, δεσμεύει και τον κοινό νομοθέτη, ο οποίος δεν εξουσιοδοτείται να εισάγει νέες οριοθετήσεις ή περιορισμούς των

---

⁸⁴ Βλ. Ράικος, Παραδόσεις Συνταγματικού Δικαίου, β' τόμος, τεύχος Α', 1983 σελ.. 166 Επ. Τσάτσος Δ. Συνταγματικό Δίκαιο, τόμος Γ', τεύχος Ι, 1988, σελ. 268.

θεμελιωδών δικαιωμάτων, ούτε να επιτρέπει την αντίθετη προς τα χρηστά ήθη κάθε κοινού δικαιώματος.

Η ρήτρα των χρηστών ηθών εξετάζεται συνδυαστικά με την ρήτρα της χρηστότητας του άρθρου 25 του Συντάγματος. Η γενικότερη αυτή ρήτρα έχει δύο διαστάσεις: Την έννοια των χρηστών ηθών, όπως αυτά αποκρυπτογραφούνται στο άρθρο 5. Η δεύτερη διάσταση της ρήτρας είναι η απαγόρευση της κατάχρησης δικαιώματος. Η κατάχρηση δικαιώματος υφίσταται όταν έχω νομότυπη, κατ' αρχήν, συμπεριφορά, η οποία όμως είναι υπερβολική και εξελίσσεται σε παρανομία. Πρόκειται για συμπεριφορά παράνομη κατά αποτέλεσμα και όχι πλέον ανεκτή. Το χαρακτηριστικό στοιχείο της κατάχρησης δικαιώματος είναι η υπερβολή⁸⁵. Είναι το στοιχείο κείνο που μετατρέπει την άσκηση συγκεκριμένου δικαιώματος από κατ' αρχήν νόμιμη σε τελικά παράνομη συμπεριφορά.

Η καταχρηστική άσκηση δικαιώματος δεν είναι επιτρεπτή. Ο συντακτικός νομοθέτης θέτει ένα γενικό κανόνα δικαίου. Πρόκειται για μια αντικειμενική αρχή, η οποία ισχύει στο σύνολο της έννομης τάξης. Όχι μόνο στο πλαίσιο της γενικής κυριαρχικής σχέσης μεταξύ ιδιωτών και κράτους, αλλά και στη σχέση των ιδιωτών μεταξύ τους. Στην ουσία, το άρθρο 25 αναφέρεται στην καταχρηστική άσκηση εξουσίας. Απαγορεύει, έχει, την καταχρηστική συμπεριφορά, ως αντισυνταγματική, είτε προέρχεται από φορείς θεμελιωδών δικαιωμάτων, είτε προέρχεται από φορείς δημόσιας εξουσίας.⁸⁶ Η γενική ρήτρα για την καταχρηστική άσκηση δικαιώματος αναφέρεται σε όλα τα δικαιώματα, ιδιωτικά και δημόσια. Συνήθως, έχει και το στοιχείο της εκμετάλλευσης μιας

---

⁸⁵ Το στοιχείο της υπερβολής προκύπτει ετυμολογικά από την ίδια την λέξη «κατάχρηση».

⁸⁶ Βλ. και άρθρο 239 ΠΚ για την κατάχρηση εξουσίας.

εξουσίας που αναγνωρίζει η έννομη τάξη στον καταχρώμενο. Άλλωστε, ο όρος «κατάχρηση», ταυτίζεται πολύ συχνά με τον όρο «κακή χρήση».

Πως σχετίζονται, όμως, όλα τα παραπάνω με το αναγνωρισμένο δικαίωμα στην ελευθερία τέχνης; Πως επιδρά η έννοια των «χρηστών ηθών» στην ελεύθερη τέχνη; Περιορίζεται το δικαίωμα και σε ποιο αριθμό; Αυτό είναι το ζήτημα που θα αναλυθεί παρακάτω.

Η. ΤΑ ΧΡΗΣΤΑ ΗΘΗ ΣΕ ΣΧΕΣΗ ΜΕ ΤΗΝ ΕΛΕΥΘΕΡΙΑ ΤΗΣ ΤΕΧΝΗΣ

Αυτό που πρέπει να σημειωθεί είναι το εξής. Το ιδιαίτερο χαρακτηριστικό της τέχνης είναι ότι κάνει υπερβάσεις. Η ιδιαιτερότητα της τέχνης είναι ότι σκοπό έχει να προκαλεί το κοινό και να θέτει σ' αυτό ζητήματα για προβληματισμό. Η τέχνη, ως μέσος παιδείας, πολύ συχνά ασχολείται με του πολίτες, αποτελούν συχνά αντικείμενο καλλιτεχνικής δημιουργίας. Μέσω της τέχνης, λοιπόν, δίνεται το «βήμα» στους καλλιτέχνες να εκθέσουν την ιδεολογία, τις απόψεις τους για τη ζωή και τον κόσμο και της αντιλήψεις τους για την οικονομική, κοινωνική και πολιτική ζωή της χώρας.

Υπάρχουν, όμως, και περιπτώσεις, στις οποίες ένα καλλιτεχνικό δημιούργημα δημιουργεί αντιδράσεις σε μεγάλο αριθμό πολιτών, κοινωνικών ομάδων, κλπ. και αποτελεί αντικείμενο κριτικής. Σε τέτοιες περιπτώσεις, εκείνο που πρέπει να επισημαίνεται είναι ότι εκτός από την αισθητική του έργου τέχνης έχει σημασία και το περιεχόμενό του, το οποίο δεν πρέπει να έρχεται σε αντίθεση προς την αισθητική των καλλιτεχνικών δημιουργιών. Η αισθητική ενός έργου τέχνης συχνά

σοκάρει, όμως εκείνο που τελικά δημιουργεί αντιδράσεις είναι το περιεχόμενό του.

Παρόλο που η ελευθερία της τέχνης είναι ένα από τα ανεπιφύλακτα συνταγματικά δικαιώματα, καθώς το άρθρο 16 του Συντάγματος δεν περιλαμβάνει επιφύλαξη υπέρ του κοινού νομοθέτη, δεν σημαίνει ότι ο καλλιτέχνης μπορεί να εκφράζει την καλλιτεχνική του συνείδηση χωρίς όρια. Όπως έχει ήδη αναφερθεί και παραπάνω, η ελευθερία της τέχνης οριοθετείται από την οριοθετική τριάδα του άρθρο 5 του Συντάγματος. Ειδικότερα, την ελευθερία της τέχνης οριοθετούν τα χρηστά ήθη. Τα χρηστά ήθη είναι, συνήθως το κριτήριο βάσει του οποίου εξετάζεται το περιεχόμενο ενός έργου καλλιτεχνικής δημιουργίας.

Πολύ συχνά έχουν έρθει ενώπιον των δικαστηρίων της χώρας υποθέσεις με αντικείμενο έργα τέχνης που θεωρούνται ότι έρχονται σε αντίθεση προς τα χρηστά ήθη. Πρόσφατα, σε γνωστή έκθεση έργων τέχνης της Αθήνας, παρουσιάστηκε έργο τέχνης που απεικονίζει το θρησκευτικό σύμβολο του σταυρού⁸⁷. Η απεικόνιση ήταν ιδιαίτερα προκλητική και πρωτοποριακή και, όπως είναι φυσικό, δημιούργησε έντονες αντιδράσεις με αποτέλεσμα ο Διευθυντής της έκθεσης να αποσύρει τον πίνακα. Ο δημιουργός του έργου επικαλέστηκε το άρθρο 16 και το δικαίωμά του στην ελεύθερη τέχνη. Στη συγκεκριμένη περίπτωση, εφαρμόζεται το άρθρο 5 του Συντάγματος, βάσει του οποίου η ελευθερία της τέχνης πρέπει να ασκείται ελεύθερα, χωρίς όμως να θίγονται δικαιώματα τρίτων, το Σύνταγμα ή τα χρηστά ήθη. Στην περίπτωση ενός τέτοιου έργου τέχνης, η ελευθερία της τέχνης οριοθετείται από την οριοθετική αυτή τριάδα και επειδή το περιεχόμενό του αντίκειται στα χρηστά ήθη, ο δημιουργός του δε μπορεί να επικαλεστεί την ελευθερία της τέχνης.

---

⁸⁷ Είναι η υπόθεση με τίτλο «έκθεση outlook».

Ανάλογη είναι και η περίπτωση της ταινίας «Ο τελευταίος πειρασμός» του σκηνοθέτη Μάρτιν Σκορτσέζε, η οποία ήταν βασισμένη στο ομώνυμο μυθιστόρημα του Ν. Καζαντζάκη⁸⁸. Η συγκεκριμένη κινηματογραφική ταινία ξεσήκωσε αντιδράσεις, καθώς παρουσίαζε την ανθρώπινη φύση του Χριστού σε καταστάσεις, τις οποίες δεν αποδέχθηκε η Ορθόδοξη Εκκλησία, όπως η σεξουαλικότητα. Το κοινό αντέδρασε αρνητικά απέναντι στην ταινία και μάλιστα, ζητήθηκε να μην προβάλλεται πλέον στις κινηματογραφικές αίθουσες.

Σε τέτοιες περιπτώσεις, καλλιτεχνικά δημιουργήματα, με αμφισβητούμενο περιεχόμενο από την άποψη της ηθικής, δημιουργούν έντονες αναταράξεις στο φιλοθεάμον κοινό και αποτελούν αντικείμενο έντονης κριτικής για τον τύπο, τα μέσα μαζικής ενημέρωσης, τους κόλπος της εκκλησίας, τον πολιτικό και κοινωνικό κόσμο γενικά. Μια από τις απόψεις που εκφράζονται, με αφορμή τέτοια δημιουργήματα, είναι εκείνη, σύμφωνα με την οποία δεν υπάρχει λόγος να αποσύρονται τέτοια δημιουργήματα, καθώς είναι ένα βήμα μπροστά στην εξέλιξη της κοινωνίας γενικότερα και τις τέχνης ειδικά. Άλλωστε, πολλοί υποστηρίζουν, το κοινό επιλέγει σε ποιες παρουσιάσεις έργων τέχνης επιθυμεί να βρεθεί, οπότε αν κάποιος βρεθεί μπροστά σ' ένα προκλητικό έργο τέχνης με ελεύθερη βούληση, δεν πλέον σε θέση να το κατακρίνει. Είναι φανερό βέβαιο, πως μια τέτοια άποψη δεν είναι σε θέση να «θεραπεύσει» τον τρόπο με τον οποίο θίγει και προσβάλλει η δημιουργία «ανήθικων» έργων όχι μόνο τις ηθικές αρχές κάθε προσώπου που έχει πρόσβαση σ' αυτά, αλλά και ανώτερες αξίες, πάνω στις οποίες έχει στηριχτεί το οικοδόμημα της κοινωνίας.

Είναι, βέβαια, αναμφισβήτητο ότι απαραίτητη προϋπόθεση για την δημιουργία καλλιτεχνικών έργων είναι η φαντασία. Ο συγγραφέας,

---

⁸⁸ ΜονΠρΑθ 17115/1988, ΕΔΔ 1989, σελ. 216-235 και σελ. 270 επ για την ταινία του Μάρτιν Σκορτσέζε «Ο τελευταίος πειρασμός».

ο καλλιτέχνης, πρώτα φαντάζεται και μετά δημιουργεί αυτό που φαντάζεται. Ακόμη και αυτό που ονομάζεται ρεαλισμός, στην τέχνη απαιτεί φαντασία. Γιατί όντως απαιτείται φαντασία για να συλλάβει κανείς την πραγματικότητα που κρύβεται πίσω από την πραγματικότητα. Διαφορετικά, δεν κάνει τέχνη. Το χαρακτηριστικό αυτό προκύπτει, άλλωστε, και από την ίδια την ετυμολογία του όρου «τέχνη». Η λέξη «τέχνη» παράγεται από το ρήμα τίκτω, που σημαίνει γεννώ. Η τέχνη είναι το κατ' εξοχήν γέννημα της φαντασίας. Όταν η φαντασία είναι δημιουργική, δεν δημιουργούνται προβλήματα. Τι γίνεται, όμως, όταν η φαντασία είναι αχαλίνωτη; Θα μπορούσε κανείς να πει πως δεν μπορούν να τεθούν όρια στη φαντασία. Πως είναι ελεύθερη να δημιουργεί, χωρίς να μπορεί να μπει σε καλούπια. Είναι πράγματι, ελεύθερη, λοιπόν, η φαντασία και κατά συνέπεια η τέχνη;

Αυτό που πρέπει να επισημανθεί είναι ότι η ελευθερία δεν πρέπει να είναι απόλυτη, γιατί ξεπέφτει στο επίπεδο της ασυδοσίας. Η ελευθερία πρέπει να κινείται μέσα στα όρια του μέτρου και της λογικής⁸⁹. Η ελευθερία, για να είναι ελευθερία, πρέπει να έχει ως συνοδευτικά στοιχεία την ευψυχία⁹⁰ και την αρετή. Όταν η ελευθερία δεν κινείται προς την κατεύθυνση της αρετής, μπορεί να προκαλέσει την έξαψη των παθών. Άλλωστε, όπως λέγεται χαρακτηριστικά, η ελευθερία είναι η άσκηση του ανθρώπου πάνω στην ευθύνη. Χωρίς συναίσθηση ευθύνης, η ελευθερία χάνει την αξία της.

Έτσι και η ελευθερία της τέχνης, ως ειδικότερη μορφή ελευθερίας, πρέπει να έχει ως γνώμονα την ηθική και αγαθή συνείδηση. Ο καλλιτέχνης πρέπει να έχει συναίσθηση του καθήκοντος και της ευθύνης του απέναντι στην κοινωνία και να μην ξεφεύγει από τα όρια

---

⁸⁹ Ο Πλάτων είχε πει ότι η απόλυτη ελευθερία ισοδυναμεί με απόλυτη δουλεία σε ότι αφορά στον πολίτη και στην πόλη.

(«Η άγαν ελευθερία ουκ εις άλλο τι ή εις άγον δουλειαν μεταβάλλει και ιδιώτην και πόλιν»).

⁹⁰ «Ελεύθερον το εύψυχον» λέει ο Θουκιδίδης (Περικλέους Επιτάφιος).

του μέτρου. Και αυτό γιατί όταν η τέχνη ξεφεύγει από τα όρια που θέτει το μέτρο και η λογική, θίγει ή προσβάλλει τις ηθικές αρχές κάθε κοινωνού της και δημιουργεί έριδες και αντιδράσεις. Ως αντίλογος, θα μπορούσε να χρησιμοποιηθεί η άποψη ότι, όταν η τέχνη δεν δημιουργεί αντιδράσεις, είναι χλιαρή και τελικά δεν επιτελεί τον κύριο σκοπό, την παιδεία. Πως, όμως, θα αποτελέσει η τέχνη μέσο παιδείας, όταν δημιουργεί τις βάσεις για τον ξεπεσμό των ηθών της κοινωνίας; Καταλαβαίνει, λοιπόν, κανείς ότι ο αντίλογος αυτός δεν είναι τόσο ισχυρός, μπροστά σε όλους εκείνους που υποστηρίζουν ότι δεν είναι δυνατή η απόλυτη ελευθερία της τέχνης.

Θ. ΓΕΝΙΚΟ ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑ

Με βάση όσα αναλύθηκαν παραπάνω, καταλήγουμε στα εξής συμπεράσματα:

Τα συνταγματικά δικαιώματα είναι οι θεμελιώδεις εξουσίες που αναγνωρίζει το Σύνταγμα στους πολίτες – μέλη του κοινωνικού συνόλου. Είναι τα δικαιώματα που στρέφονται κατ' αρχήν, κατά του κράτους και των τρίτων ιδιωτών και παρέχουν στο πρόσωπο που τα επικαλείται, την εξουσία να επιζητεί την προστασία αυτών από το κράτος καθώς και την διασφάλιση των απαραίτητων για την άσκησή του μέσων. Αυτές είναι οι τρεις διαστάσεις του περιεχομένου των συνταγματικών δικαιωμάτων. Η ελευθερία της τέχνης, ως ένα από τα θεμελιώδη δικαιώματα, εκδηλώνεται ως ελευθερία καλλιτεχνικής συνείδησης και έκφρασής της, ελευθερία δημιουργίας και κυκλοφορίας έργων τέχνης, ενώ περιλαμβάνει το δικαίωμα του κοινού για πρόσβαση σ' αυτά. Φορείς του δικαιώματος στην ελεύθερη τέχνη είναι όλα τα φυσικά πρόσωπα που έχουν την ικανότητα να γίνουν υποκείμενα των δικαιωμάτων και υποχρεώσεων. Τα νομικά πρόσωπα δεν έχουν, κατ' αρχήν, ικανότητα κτήσης του δικαιώματος αυτού, καθώς είναι ένα από

τα δικαιώματα, τα οποία σχετίζονται και προϋποθέτουν την ανθρώπινη υπόσταση. Δικαίωμα άσκησης του δικαιώματος έχουν όλα τα φυσικά πρόσωπα που έχουν και την ικανότητα προς δικαιοπραξία. Τα νομικά πρόσωπα ασκούν κυρίως δικαιώματα που σχετίζονται με την εκμετάλλευση των έργων τέχνης.

Η ελευθερία της τέχνης ασκείται, κατ' αρχήν, σ' ένα γενικό επίπεδο, το οποίο περιλαμβάνει την γενική κυριαρχική σχέση μεταξύ κράτους και ιδιωτών και την γενική διαπροσωπική σχέση των ιδιωτών μεταξύ τους. Στο πλαίσιο της γενικής σχέσης δεν είναι δυνατόν να τεθούν περιορισμοί του δικαιώματος. Οι περιορισμοί της ελευθερίας της τέχνης είναι επιτρεπτοί μόνο στο ειδικό επίπεδο εφαρμογής του δικαιώματος, πεδίο, στο οποίο το δικαίωμα εξετάζεται σε σχέση μ' έναν ειδικότερο θεσμό. Και σ' αυτήν την περίπτωση, βέβαια, ο περιορισμός πρέπει να είναι αιτιώδης και να στηρίζεται σε συνταγματική διάταξη.

Το ευρύτερο περιεχόμενο των συνταγματικών δικαιωμάτων οριοθετείται με βάση την οριοθετική τριάδα του άρθρου 5 του Συντάγματος. Γενικό, κάθε θεμελιώδες δικαίωμα μπορεί να ασκείται ελεύθερα, αρκεί να μη προσβάλλοντα δικαιώματα άλλων και να μην παραβιάζεται το Σύνταγμα και τα χρηστά ήθη. Η οριοθετική αυτή τριάδα ισχύει και για το δικαίωμα στην τέχνη. Αυτό που απασχολεί περισσότερο είναι η σχέση της ελευθερίας της τέχνης με τα χρηστά ήθη.

Όπως συμπεραίνουμε από όσα αναλύθηκαν παραπάνω, η ελευθερία της τέχνης δεν είναι απόλυτη, παρόλο που το άρθρο 16 του Συντάγματος δεν θέτει κάποιον συγκεκριμένο περιορισμό, καθώς πρόκειται για ένα από τα ανεπιφύλακτα δικαιώματα. Η θεωρία, πάντως, συμφωνεί με την άποψη ότι η οριοθετική τριάδα του άρθρου 5 ισχύει και για το άρθρο 16. Ειδικά ως προς το ζήτημα της επιρροής των χρηστών ηθών στην ελευθερία της τέχνης, ορθότερη είναι η άποψη ότι η τέχνη δεν θα πρέπει να αγνοεί τις ηθικές αντιλήψεις που ισχύουν στην κοινωνία και ορίζουν την τίμια συμπεριφορά. Κανένας καλλιτέχνης δεν έχει το δικαίωμα να δημιουργεί προσβλητικά για το κοινό αίσθημα

καλλιτεχνικά έργα. Είναι αλήθεια ότι η τέχνη είναι για να δημιουργεί προβληματισμούς και να διχάζει το κοινό. Αυτό, ωστόσο, δε σημαίνει ότι η τέχνη είναι ελεύθερη να προσβάλλει ηθικές αξίες, πάνω στις οποίες είναι στηριγμένη η κοινωνία. Έτσι, η τέχνη δεν είναι ελεύθερη να χρησιμοποιεί με προσβλητικό και προκλητικό ή χυδαίο τρόπο στοιχεία της κοινωνικής οργάνωσης, όπως είναι τα θρησκευτικά σύμβολα, τα σύμβολα του κράτους, κλπ. Τα χρηστά ήθη, μετά τα δικαιώματα των τρίτων και το Σύνταγμα, είναι βασικός γνώμονας, ο οποίος θέτει όρια στην ελευθερία της τέχνης, ώστε να μην φτάσει στο επίπεδο της ασυδοσίας.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

ΣΥΓΓΡΑΜΜΑΤΑ – ΠΕΡΙΟΔΙΚΑ

- Ι. Αναγνώστου:** Το δίκαιο και τα δικαιώματα του ανθρώπου, το Σ 1986, 380.
- Ανδρουλάκης Ν.:** Άσεμνο και ποινή σήμερα, 1983.
- Ανδρουλάκης Ν.:** Ποινικό Δίκαιο. Γενικό Μέρος, Π.Ν. Σάκκουλας, Αθήνα 2000.
- Ανδρουλάκης Ν.:** Ειδικό Ποινικό Δίκαιο – Εγκλήματα κατά της ζωής, Εκδ. Σάκκουλα 1974.
- Βαγιωνάκης Κ.:** Νομικοί προβληματισμοί σχετικά με το άρ. 16 του Σ. Υπόθεση Ανδρουλάκη, Εφαρμογές Δημοσίου Δικαίου 2001.
- Βαθρακοκοίλης:** Αναλυτική ερμηνεία και νομολογία ΑΚ, Αθήνα 1989.
- Βενιζέλος Ευαγ.:** Ζητήματα συνταγματικών ελευθεριών, 1986.
- Βλαχόπουλος Σπ.:** Υπόθεση Ανδρουλάκη (Μ). – Μία υπόθεση που δεν εκδόθηκε ποτέ το Σ 2000, σελ. 543 επ.
- Βλαχόπουλος Σπ.:** ΔτΑ 1/1999 – Η ελευθερία της τέχνης και τα όρια ενός ανεπιφύλακτου δικαιώματος.
- Γεωργιάδης Απ. :** Γενικές Αρχές Αστικού Δικαίου, 34 έκδοση, 2002.
- Γεωργιάδης-Σταθόπουλος:** Ερμηνεία του ΑΚ – Γενικές Αρχές, Σάκκουλας 1978.
- Γεωργιάδης-Σταθόπουλος:** Ερμηνεία του ΑΚ – Ενοχικό Δίκαιο, Σάκκουλας 1978.
- Γεωργόπουλος Κ.:** Επίτομο Συνταγματικό Δίκαιο, 34 έκδοση, 1991.
- Γεωργόπουλος Κ.:** Οι ατομικές ελευθερίες κατά το Σ του 1984 – Μελέτες συνταγματικού δικαίου, 1965.

- Δαγτόγλου Π.:** Ατομικά δικαιώματα, τόμος Α΄ και Β, Εκδ. Αντ.Ν. Σάκκουλα 1991.
- Δαγτόγλου Π.:** Διοικητικό Δικονομικό Δίκαιο, Εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα 1994.
- Δημητρόπουλος Αν.:** Γενική Συνταγματική θεωρία, Αθήνα 2001.
- Δημητρόπουλος Αν.:** Συνταγματικά Δικαιώματα, Αθήνα 2004.
- Δημητρόπουλος Αν.:** Συνταγματικά Δικαιώματα, Αθήνα 2004.
- Δαγτόγλου Π.Δ.:** Ευρωπαϊκό Κοινοτικό Δίκαιο, 2^η έκδοση, 1985.
- Ένωση Ελλήνων Συνταγματολόγων:** Οι συνταγματικές ελευθερίες στην πράξη Αθήνα 10/1983 (13-15), Σάκκουλας 1986.
- Θεοδόσης Γ.:** Η ελευθερία της τέχνης, Εκδ. Καστανιώτη 2000.
- Κεραμέας Κ.Δ.:** Αστικό, Δικονομικό Δίκαιο – Γενικό Μέρος, εκδ. Σάκκουλα Αθήνα – Θεσσαλονίκη 1986.
- Κόρσος Δ.:** Η ελευθερία της τέχνης, της επιστημονικής έρευνας και της διδασκαλίας κατά το σχέδιο του νέου νόμου – ΕΔΔΔ 1975, σελ. 117, επ.
- Κόρσος Δ.:** Το νομικό όριο της ελευθερίας της τέχνης (Υπόθεση Mephisto) 1978, σελ. 127 επ.
- Αρ. Μάνεσης:** Συνταγματικά Δικαιώματα – Ατομικές ελευθερίες, 4^η έκδοση, 1982.
- Παπαδημητρίου Γ:** Συνταγματικό Δίκαιο – Θεμελιώδη Δικαιώματα (οδηγός μελέτης) 1985.
- Παπανούτσος:** Φιλοσοφία και παιδεία, Εκδ. Ίκαρος, β΄ έκδοση, Αθήνα 1977.
- Ράικος Α. :** Παραδόσεις Συνταγματικού Δικαίου, τεύχος Α΄(1983), σελ. 164-168.
- Ράικος Α. :** Συνταγματικό Δίκαιο – Θεμελιώδη Δικαιώματα, β΄ τόμος, 2^η έκδοση Εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα 2002.

Σούρλας Π.Κ.: *Justi atque injusti scientia* – Μία εισαγωγή στην επιστήμη του δικαίου, Εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα 1995.

Τσάτσος Δ.: Συνταγματικό Δίκαιο, τόμος Γ', τεύχος 1 (1998), σελ. 2686επ.

Τούσης Αν.: Η έννοια των χρηστών ηθών, ΕΕΝ 23/226.

Χουβαρδάς Γ.: Η ελευθερία της διδασκαλίας και της τέχνης και η συμμετοχή φοιτητών στη διοίκηση των πανεπιστημίων - 1977.

Χρυσογόνος Κ.Χ.: Ατομικά και κοινωνικά δικαιώματα, Εκδ. Αντ.Ν. Σάκκουλα 2001.

Δαγτόγλου: Προστασία ατομικών δικαιωμάτων στο Ευρωπαϊκό κοινοτικό δίκαιο NoB 1982, σελ. 5 επ.

ΚΩΔΙΚΟΠΟΙΗΜΕΝΑ ΚΕΙΜΕΝΑ

- Αστικός Κώδικας και Εισαγωγικός Νόμος, Ι.Σ. Σπυριδάκη, Εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα 2003.
- Εμπορικός Κώδικας – Βασική Εμπορική Νομοθεσία, Ν. Ρόκα, Εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα 2004.
- Κώδικας Πολιτικής Δικονομίας, Ν. Κλαμαρή, Εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα 2002.
- Κώδικας Διοικητικής Δικονομίας, Π. Λαζαράτου, Εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα 2004.
- Το Σύνταγμα της Ελλάδος 1975/2001, Επιμέλεια Γ. Κασσιμάτη, Εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα 2001.

ΝΟΜΟΛΟΓΙΑ

1. ΜονΠρΑθ 5208/2000, Το Σ 3/2000, σελ. 572 επόμε. «Ασφαλ. Μέτρα (Υπόθεση Ανδρουλάκη)».
2. ΜονΠρΘεσ 18134/1998, το Σ 1998, σελ. 764 επόμε.
3. Διαδικασία ασφαλιστικών μέτρων σχετικά με το λεξικό Μπαμπινιώτη.
4. ΣτΕ 1043/1989, Το Σ 1989, σελ. 308 επόμε.
5. ΜονΠρΑθ 17115/1988, ΕΔΔ 1989, για την ταινία «Ο τελευταίος πειρασμός» του Μάρτιν Σκορτσέζε, σελ. 216-235 και σελ. 270 επ.
6. ΕφΘεσ 1178/1972, ΠοινΧρον ΚΒ΄1972, σελ. 796-798 με τίτλο «Το όνειρο και το σώμα».
7. ΠλημΛαρ 3054/1986, Ποιν Χρον 1986, σελ. 950.
8. ΠλημΚαρδ 361/1907, ΠοινΧρον ΙΗ΄, σελ. 111-112.
9. ΑΠ 379/1954, ΠοινΧρον Ε΄, 1955, σελ. 74-75.
10. Πλημ Darmstandt, ΠοινΧρον ΚΑ΄, 1970, σελ. 340-350 για το βιβλίο «Barbara»

11. ΑΠ 1831/1984, ΝΟΒ 33, 1984, σελ. 503-504
[περιοδικό «Ε» - Φωτογραφίες που δεν εντάσσονται στα έργα τέχνης]
12. ΠλημΘεσ 1760/1983, Αρμενόπουλος 1983, σελ. 986 επ
«Προβολή άσεμνης ταινίας σε κινηματογράφο του είδους»
13. ΣτΕ (τμήμα Δ΄) 22/83, Αρμενόπουλος 1983, σελ. 986 επομ.
«Μοντεσσοριανή Σχολή Αθηνών Μ. Γουδέλη»
14. ΠλημΛαρ 3654/1986, ΝοΒ 1986, σελ. 95 «Άσεμνοι πίνακες στη
Λάρισα»

Οι παραπάνω νομολογιακές αποφάσεις βρίσκονται δημοσιευμένες στο διαδίκτυο. Το πλήρες κείμενο των παραπεμπόμενων δικαστικών αποφάσεων είναι προσιτό σε ηλεκτρονικές διευθύνσεις, όπως www.dsa-lib.gr, www.dsa-net.gr και www.uoa.lib.gr.

Για την αναζήτηση οποιασδήποτε πληροφορίας αρκεί η παραπομπή στην οικεία ηλεκτρονική διεύθυνση.

ΝΟΜΙΚΑ ΣΠΟΥΔΑΣΤΗΡΙΑ

1. Σπουδαστήριο Δημοσίου Δικαίου
Ιπποκράτους 33, Ε΄όροφος
2. Σπουδαστήριο Ποινικών Επιστημών
Σόλωνος 57, Β΄όροφος
3. Νομικό Σπουδαστήριο
Ιπποκράτους 33, Β΄όροφος
4. Σπουδαστήριο Δικονομικών Σπουδών
Ιπποκράτους 33, Γ΄όροφος

ΧΡΗΣΙΜΕΣ ΗΛΕΚΤΡΟΝΙΚΕΣ ΔΙΕΥΘΥΝΣΕΙΣ

www.law.uoa.gr

www.law.uoa.gr/~adimitrop

www.greeklaws.com

www.uoa.lib.gr

www.dsanet.gr

www.dsalib.gr

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

«Η ΕΛΕΥΘΕΡΙΑ ΤΗΣ ΤΕΧΝΗΣ»

Η ελευθερία της τέχνης είναι ένα από τα θεμελιώδη ανθρώπινα δικαιώματα. Κατοχυρώνεται συνταγματικά στο άρθρο 16 του Ελληνικού Συντάγματος του 1975/2001, μαζί με την επιστήμη, την έρευνα και τη διδασκαλία. Η ελευθερία της τέχνης, ως ένα από τα ειδικότερα μέσα παιδείας, περιλαμβάνει επιμέρους ελευθερίες, όπως είναι η ελευθερία της καλλιτεχνικής συνείδησης και της παραγωγής ή κυκλοφορίας έργων τέχνης, καθώς και το δικαίωμα του κοινού για πρόσβαση στα καλλιτεχνικά δημιουργήματα. Η ελευθερία της τέχνης οριοθετείται με βάση τα δικαιώματα των άλλων, το Σύνταγμα και τους σύμφωνους προς αυτό κοινούς νόμους και τα χρηστά ήθη. Υπόκειται, δηλαδή στην οριοθετική τριάδα του άρθρου 5 του Συντάγματος. Ειδικότερα, τα χρηστά ήθη είναι οι αντιλήψεις του ηθικού μέσου κοινωνικού ανθρώπου και αποκαλύπτουν την τίμια συμπεριφορά. Η σχέση των αντιλήψεων αυτών με την ελευθερία της τέχνης και η επίδρασή τους πάνω σ' αυτήν εξετάζεται από τη σκοπιά των άσεμων καλλιτεχνικών δημιουργημάτων, όπως είναι οι άσεμνοι πίνακες ζωγραφικής τα πορνογραφικά έντυπα ή οι κινηματογραφικές ταινίες με παρόμοιο περιεχόμενο. Σε κάθε περίπτωση και για κάθε ένα από τα παραπάνω ζητήματα, έχουν διατυπωθεί ποικίλες και συχνά αντικρουόμενες απόψεις, οι οποίες παρατίθενται σε συνδυασμό με την αντίστοιχη βιβλιογραφία και νομολογία, στην οποία στηρίζονται.

SUMMARY

«The freedom of Arts»

The freedom of the Arts, is one of the fundamental humane rights. It is consolidated constitutionally in article 16 of the Greek constitution in 1975/2001, together with science, research and teaching.

The freedom of the Arts, as one of the specific means of education, contains additional freedoms – like the freedom of artistic awareness and production or circulation of a work of art. Also the right of public to have access to artistic creations.

The freedom of the Arts is defined through the rights of others, the constitution, the consistent laws and the upright morals. It is liable to democate the trinity of article 5 of the constitution.

The upright morals are perceptions of the social person and the reveal honest behavior. The relationship between these perceptions and the freedom of the Arts and their effect on Art is examined from the aspect of indecent artistic creations (for example indecent paintings, pornographic prints or movies). For each of the above there have been various and often opposing opinions that come to contrast with the corresponding bibliography and case-law which are founded.

ΛΗΜΜΑΤΑ

1. ανεπιφύλακτο δικαίωμα
2. ατομικά δικαιώματα
3. αμυνόμενος - επιτιθέμενος
4. ελευθερία της τέχνης
5. ελευθερία καλλιτεχνικής συνείδησης
6. ελευθερία δημιουργίας και κυκλοφορίας έργων τέχνης
7. ελευθερία πρόσβασης του κοινού στα έργα τέχνης
8. επιφύλαξη νόμου
9. θεσμική εφαρμογή
10. σύγκρουση δικαιωμάτων
11. τέχνη
12. χρηστά ήθη
13. χρηστότητα

LEMMAS

1. Unconditional right
2. Personal rights
3. Defender – attacker
4. Freedom of Arts
5. Freedom of artistic awareness
6. Freedom of production or circulation of a work of art
7. Right of the public to have access to artistic creations
8. Law's protest
9. Institutional enforcement
10. Juridical collision
11. Art
12. Upright morals
13. Integrity

ΧΡΗΣΙΜΕΣ ΕΝΝΟΙΕΣ

1. Ελευθερία της τέχνης: Συνταγματικό δικαίωμα που κατοχυρώνεται στο άρθρο 16 του Συντάγματος.
2. Συνταγματικά Δικαιώματα: Εξουσίες που αναγνωρίζει το Σύνταγμα στους πολίτες και μέλη του κοινωνικού συνόλου. Ονομάζονται και θεμελιώδη δικαιώματα.
3. Ατομικά Δικαιώματα: Δικαιώματα του κλασικού καταλόγου, όπως διαμορφώθηκε με την Γαλλική Διακήρυξη των Δικαιωμάτων του ανθρώπου του πολίτη και εμπλουτίστηκε με το Σύνταγμα 1831 του Βελγίου.
4. Αμυντικό Περιεχόμενο: Περιεχόμενο των συνταγματικών δικαιωμάτων που κατά του κράτους αξιώνει απ' το τελευταίο να απέχει από ενέργειες που εμποδίζουν την άσκηση των συνταγματικών δικαιωμάτων.
Με το άρθρο 25 παρ. 1 (γ) του Συντάγματος, το αμυντικό περιεχόμενο στρέφεται και κατά των ιδιωτών.
5. Προστατευτικό Περιεχόμενο: Περιεχόμενο των συνταγματικών δικαιωμάτων που στρέφεται προς το κράτος και αξιώνει την παροχή προστασίας των δικαιωμάτων από επιθετικές ενέργειες του κράτους.
6. Διασφαλιστικό Περιεχόμενο: Περιεχόμενο των συνταγματικών δικαιωμάτων που στρέφεται προς το κράτος και αξιώνει την παροχή των απαραίτητων για την άσκηση των συνταγματικών δικαιωμάτων μέσων.

7. Τριτενέργεια: Είναι το ζήτημα της εφαρμογής του αμυντικού περιεχομένου των συνταγματικών δικαιωμάτων στις σχέσεις μεταξύ των ιδιωτών. Ο όρος εξαφανίζεται, αν δεχτούμε ως ενιαία την έννομη τάξη (θεωρία μονισμού).
8. Διαπροσωπική ενέργεια: Ορθότερος όρος για το παραπάνω ζήτημα. Είναι η εφαρμογή του αμυντικού περιεχομένου των συνταγματικών δικαιωμάτων στις σχέσεις μεταξύ των ιδιωτών. Στηρίζεται συνταγματικά στο άρθρο 25 παρ. 1(γ) του Συντάγματος.
9. Φορείς: Είναι τα φυσικά ή νομικά πρόσωπο που έχουν το δικαίωμα να απαντήσουν, να ασκήσουν και να επικαλεστούν ένα συγκεκριμένο συνταγματικό δικαίωμα.
10. Ικανότητα Κτήσης: Είναι η ικανότητα ενός προσώπου να αποκτήσει ένα συγκεκριμένο συνταγματικό δικαίωμα. Ταυτίζεται με την ικανότητα δικαίου, την ικανότητα να είναι κανείς υποκείμενο δικαιωμάτων και υποχρεώσεων, του ουσιαστικού δικαίου.
11. Ικανότητα Άσκησης: Είναι η ικανότητα ενός προσώπου να ασκήσει τις εξουσίες που απορρέουν από ένα συγκεκριμένο συνταγματικό δικαίωμα. Ταυτίζεται με την ικανότητα για δικαιοπραξία του ουσιαστικού δικαίου.
12. Οριοθέτηση των συνταγματικών δικαιωμάτων: Είναι ο καθορισμός του ευρύτερου δυνατού περιεχομένου των συνταγματικών δικαιωμάτων. Γίνεται με βάση την οριοθετική τριάδα του άρθρου 5 του Συντάγματος.

13. Οριοθετική Τριάδα: Αποτελείται από τρία επίπεδα, στα οποία εξετάζεται η άσκηση ενός συνταγματικού δικαιώματος και η συμφωνία της με τα δικαιώματα των άλλων, το Σύνταγμα και τα χρηστά ήθη.
14. Περιορισμοί: Είναι κάθε συρρίκνωση του περιεχομένου ενός συνταγματικού δικαιώματος. Οι απλές επιδράσεις και οι απλοί περιορισμοί είναι συνταγματικά επιτρεπτές ενέργειες. Συνταγματικά ανεπίτρεπτες είναι οι προσβολές των συνταγματικών δικαιωμάτων. Οι περιορισμοί είναι δυνατοί στο πλαίσιο μόνο του ειδικού επιπέδου εφαρμογής των συνταγματικών δικαιωμάτων και μόνο αν είναι αιτιώδεις (αρχή του αιτιώδους των περιορισμών).
15. Γενική σχέση: Είναι το γενικό πεδίο εφαρμογής των συνταγματικών δικαιωμάτων. Διακρίνεται στη γενική κυριαρχική σχέση μεταξύ κράτους ιδιωτών και τη γενική διαπροσωπική σχέση, δηλαδή αυτή που διαμορφώνεται μεταξύ των ιδιωτών.
16. Ειδική σχέση: Είναι το ειδικό πεδίο εφαρμογής των συνταγματικών δικαιωμάτων. Είναι ένας ειδικός θεσμός, εντός του οποίου εξετάζεται η άσκηση ενός συνταγματικού δικαιώματος. Το Σύνταγμα κατοχυρώνει παράλληλα δικαιώματα και θεσμούς.
17. Αρχή του αιτιώδους των περιορισμών: Βασική αρχή βάσει της οποίας επιτρεπτοί είναι μόνο οι αιτιώδεις περιορισμοί των συνταγματικών δικαιωμάτων. Προκύπτει από την ταυτόχρονη συνταγματική κατοχύρωση δικαιωμάτων και θεσμών.

18. Αρχή της βασικής ισχύος: Βασική αρχή, σύμφωνα με την οποία τα συνταγματικά δικαιώματα ισχύουν για κάθε άτομο μέλος της κοινωνίας.
19. Status negativus: Διάσταση των συνταγματικών δικαιωμάτων, η οποία υποχρεώνει το κράτος σε παράλειψη των πράξεων που εμποδίζουν την άσκηση των συνταγματικών δικαιωμάτων. Περιλαμβάνει τα αρνητικά ή αμυντικά δικαιώματα (θεωρία του G. Jellinek).
20. Status positivus (socialis): Διάκριση των συνταγματικών δικαιωμάτων, η οποία αξιώνει από το κράτος την παροχή προστασίας. Περιλαμβάνει τα θετικά ή κοινωνικά δικαιώματα (θεωρία του G. Jellinek).
21. Status activus: Διάκριση των συνταγματικών δικαιωμάτων, βάσει της οποίας αξιώνεται η συμμετοχή των πολιτών στην πολιτική ζωή της χώρας. Περιλαμβάνει τα πολιτικά δικαιώματα (θεωρία του G. Jellinek).
22. Χρηστά Ήθη: Είναι οι αντιλήψεις του χρηστώσ και εμφρόνως σκεπτόμενου μέσου κοινωνικού ανθρώπου. Αποκαλύπτουν την τίμια συμπεριφορά. Στα λατινικά, χρησιμοποιείται ο όρος «καλά ήθη». Είναι αόριστη, νομική έννοια που χρησιμοποιείται ευρύτατα στην ελληνική έννομη τάξη. Τα χρηστά ήθη αποτελούν το τρίτο επίπεδο της οριοθετικής τριάδας του άρθρου 5 του Συντάγματος.
23. Κοινωνικότητα: Γενική ρήτρα του άρθρου 25 του Συντάγματος. Απαιτεί άσκηση των συνταγματικών δικαιωμάτων με σεβασμό προς τους τρίτους. Σχετίζεται με την οριοθετική ρήτρα των δικαιωμάτων των άλλων του άρθρου 5 του Συντάγματος.

24. Νομιμότητα: Γενική ρήτρα του άρθρου 25 του Συντάγματος. Απαιτεί την άσκηση των συνταγματικών δικαιωμάτων μέσα στα όρια του νόμου. Σχετίζεται με την οριοθετική ρήτρα της συμφωνίας προς το Σύνταγμα, του άρθρου 5 του Συντάγματος.
25. Χρηστότητα: Γενική ρήτρα του άρθρου 25 του Συντάγματος. Αξιώνει την χρηστή και ενσυνείδητη άσκηση των συνταγματικών δικαιωμάτων. Είναι αντίστοιχη της ρήτρας των χρηστών ηθών του άρθρου 5 του Συντάγματος.
26. Επιφύλαξη Νόμου: Περιλαμβάνεται σε ορισμένες συνταγματικές διατάξεις και δίνει το δικαίωμα στο κοινό νομοθέτη να τις εξειδικεύσει. Ο κοινός νομοθέτης δεν εξουσιοδοτείται να εισάγει νέες ή αντίθετες προς το Σύνταγμα ρυθμίσεις.
27. Καταχρηστική Άσκηση
Δικαιώματος : Είναι, κατ' αρχήν, νομότυπη συμπεριφορά, η οποία υπερβαίνει τα όρια και καταλήγει να αντιμετωπίζεται ως παράνομη. Η καταχρηστική άσκηση δικαιώματος απαγορεύεται από τα άρθρο 25 του Συντάγματος.